

Наим Каримов

ИСТИҚЛОЛНИ УЙҒОТГАН ШОИР

XX аср бошларидаги миллий уйғониш даврига келиб, ўзбек ёзувчилари ўз олдиларига мутлақо янги вазифаларни қўя бошладилар. Мустамлакачилик даврида Ватан, Халқ, Миллат, Миллий тараққиёт ҳақидаги тушунчалар хира тортган оммани уйғотиш, бунинг учун уни, аввало, маърифатли қилиш, унинг онгига янги тарихий даврнинг ғоялари пуркаш илғор ўзбек ёзувчиларининг асосий вазифаларидан бирига айланди.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг яловбардоридир. Унинг нафақат шеърый асарлари, балки публицистик мақолалари ҳам XX аср бошларидаги мудроқ халқни уйғотишдек хайрли ишга хизмат қилди. У нафақат қалам соҳиби сифатида, балки ўзбек театр санъатининг асосчиларидан бири ва жамоат арбоби сифатида ҳам ўзбек халқининг миллий уйғонишига катта ҳисса қўшди. У халқимиз бағридаги Эрк ва Ҳурриятнинг сўлиб қолган гулларига қайта ҳаёт бағишлади.

Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган рисола Чўлпон адабий ва ижтимоий фаолиятининг ана шу муҳим қиррасини нурлантиришга қаратилган.

К25

Каримов, Наим.

Истиқлолни уйғотган шоир. — Т.: Маънавият, 2000. — 88 б.

ББК 83.3Уз.

К 4702620204—9
М 25(04)—00 9—00

© «Маънавият», 2000

ИСТИҚЛОЛ ЖАРЧИСИ

ДЕБОЧА

XX аср бошларида адабиёт оламига кириб келган бир гуруҳ ёзувчилар орасида Чўлпон алоҳида ўринни эгаллайди.

У дастлаб вақтли матбуотда кичик-кичик хабарлари билан кўрина бошлади. Тез орада даврнинг долзарб мавзуларида ёзилган шеър ва ҳикоялари боис, эл оғзига тушди. 1914 йили «Садон Туркистон» газетасида эълон қилинган «Қурбони жаҳолат» ва «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоялари Чўлпоннинг адабиёт майдонидаги илк қадамлариданоқ мустамлака шароитида ғафлат оғушига кирган халқни уйғотиш, унинг қалбига маърифат, миллий тараққиёт ва истиқлол каби эзгу ғояларни сингдиришга киришганидан шаҳодат берди. Жадид адабиётининг бу ғоялари Чўлпон ижоди оша «қизил ип» бўлиб ўтди.

Одатда Чўлпон тўғрисида сўз борганда, биринчи навбатда, «Виждон эрки», «Кўнгиш», «Кишан» сингари руҳнинг, қалбнинг ҳур бўлишлиги тўғрисидаги шеърлари ёдга келади. Ана шу туйғу шоирнинг «Бузилган ўлкага» сингари Совет ҳокимиятининг кирдикорларини, миллий сиёсатининг ғайриинсоний моҳиятини фош этувчи шеърларида кучли акс-садо бериб, истиқлол учун кураш ғояси билан туташиб кетган. Бу тоифа шеърлар ўз даврида халқнинг пешқадам вакилларида миллий мустақиллик ва ижтимоий тараққиёт учун кураш ғоясини уйғотган.

...Бир вақтлар 1929—1230 йилларда «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларининг аъзоси сифатида қамалган кишиларнинг «иш»лари билан танишимга тўғри келган эди. Ушанда Москвадаги ҳибсхоналарнинг бирида бўлиб ўтган суҳбат ҳақидаги чақувномани ўқиб, қаттиқ таъсирланганман. Унда ҳикоя қилинишича, қайсидир бир маҳбус Чўлпоннинг миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳидаги шеърлари таъсирида миллий истиқлол учун курашувчилар сафига кириб келган экан. У қамалгани ва маҳбуслик азобуқубатларини чекаётгани учун дастлаб Чўлпондан ўпкаланган. Кейин, аламли туйғулардан фориг бўлгач, Чўл-

пон сингари миллатпарвар шоирлар борлигига тасаннолар айтган.

Шунга ўхшаш ҳоллар Чўлпоннинг ўзбек халқи миллий онгининг ўсиши, аниқроқ айтсак, халқимизнинг миллий уйғонишида катта хизмат қилганидан дарак беради.

Чўлпон истеъдоди ғоят серқиррадир. У шоир ва носир, драматург ва таржимон, адабиёт ва санъат билимдонидир. Чўлпон бадий ижод билан шуғуллана бошлаган йиллари ўзбек маданий ҳаётига театр санъати кириб келган. Шоир янги ташкил топган театр труппаларида қатнашиб, кичик сахна асарларини ёзган. Унинг қаламига мансуб «Бой», «Халил фаранг», «Чўрининг исёни», «Ерқиной» драмалари ана шу ижодий ҳамкорлик маҳсулидир.

1924 йили Москвадаги Бухоро маориф уйида ўзбек драмстудияси ташкил этилганда, Чўлпон адабий эмакдош ва таржимон сифатида ўзбек профессионал театр жамоасининг пайдо бўлишига катта ҳисса қўшган. Ўзбек театр санъатининг бешиги — ҳозирги Ҳамза номидаги драма театрининг асосчиларидан бири бўлган Чўлпон сахна санъатини яхши билган. Москвадаги Бадий театрининг, шунингдек, Вахтангов, Мейерхольд театрларининг бадий тажрибалари ва анъаналарини пухта ўрганган санъаткор сифатида ўзбек драма артистлари илк авлодининг шаклланишига яқиндан қўмаклашган.

У дастлаб ана шу театр учун жаҳон мумтоз адабиёти намуналарини таржима қилиб берди. Ўзбек тилининг нозик ва нафис жилоларини теран ҳис этган шоир кейинчалик В. Шекспир, К. Гольдони, К. Гоцци, А. С. Пушкин каби буюк адибларнинг асарларини ўзбек китобхонлари мулкига айлантирди. Бу билан миллий адабиётимизнинг жаҳон мумтоз ва замонавий адабиёти тажрибалари ила бойишига ҳисса қўшди. Бинобарин, ўзбек замонавий таржима мактабининг шаклланиши ва камолотида ҳам Чўлпоннинг хизматлари беқиёсдир.

Чўлпоннинг замондошлари уни аввало шоир сифатида эъзозлашган. Унинг ҳатто қўшни хорижий мамлакатларда машҳур бўлиши ҳам асосан шеърини туфайлидир. Чўлпон шеърларидаги самимият, туйғу ва кечинмаларнинг бокиралиги, сўзнинг камалак жилолари янглиғ товланиши китобхонларни бугун ҳам ҳайратга солади. Устози Фитрат билан бирга ўзбек шеър тузилишини ислоҳ қилган шоир бармоқ вазнининг ёзма адабиётдаги мавқеини беҳад кўтарди, унга XX асрнинг

илғор ғояларини, кўз қарашларини сингдирди, ўзбек шеърининг миллий истиқлол учун кураш қуролига айланишига эришди. Аини вақтда у адабий тилимизнинг миллий заминда ривожланишининг жонкуяри бўлди.

Чўлпон ўта камтар, меҳрибон, эзгу ниятли инсон бўлган. У пулдор кишилар қавмига кирмаса-да, гоҳ Олмонияда ўқитган ёшларга, гоҳ янги ташкил этилган дорилфунунга ёрдам кўрсатиб турган. Унинг ана шу саховати, меҳридарёлиги асарларида ҳам балқиб туради.

Мустабид совет тузуми Чўлпонни қанчалик таъқиб этгани, асарларини ёқиб, кулга айлантирганига қарамай, ундан бой адабий мерос қолган.

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ходимлари адибнинг беш жилдлик асарлар тўпламини аллақачон нашрга тайёрлаб қўйганлар. Адибнинг 29—30-йилларда эълон қилинмай қолган асарлари, «Кеча ва кундуз» романининг иккинчи китоби, «Ёв» қиссаси, «Жўра» шеърини тўплами ва бошқа талайгина асарлари, афсуслар бўлсинки, бизга етиб келмаган. Шундай бўлса-да, Чўлпоннинг сақланиб қолган асарларини тўла ҳолда халққа етказиш хайрли иш бўлиб, ўзбек адабиётининг XX асрнинг биринчи ярми, хусусан, 10—30-йиллардаги манзарасини тиклаш ва адибнинг маданиятимиз тараққиётига қўшган ҳиссасини баҳолаш имконини беради.

МАДАДҚОР РУХ

Шоир зоти борки, саёҳатни яхши кўради. Имкон бўлди дегунча, сафарга отланиб, ўз юртининг жаннатмонанд гўшалари бўйлаб сайрга чиқади.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳам шу маънода истисно бўлмаган. У, айниқса, 20-йилларнинг бошларида ҳали миллатчи, аксилинқилобчи деган тамғалар ўйилмаган бир пайтда, ёр-дўстлари билан ўзбек диёрининг турли воҳаларига саёҳатга чиққан. Шунда она-Ватанга бағрини қўйган кўкламнинг хушбўй нафасини туйиб, яшил майсалар узра қанотланган қушлар парвозини кузатиб, зилол шалолалар қўшиғидан сархуш ҳолатга тушиб, ён дафтарига инжа сатрларни туширган.

Кунларнинг бирида эса, унинг шоирона хаёлини ипак қанотли капалаклар олиб қочган. Шу куни унинг хотира дафтарига қуйидаги сатрлар кўклам ёмғири янглиғ тўкилган:

«Севгига йўлуққан кишининг бир кўнгил оча турган илинжиси капалак!

Бу қандай гўзал, қандай чиройлик маҳлуқ!

Тоғнинг ёнидан ўтиб борганимизда кўкатлар орасидан визиллаб учиб чиқди. Худди меним ошиқлигимни билгандай, мени теразамга қараб уча бошлади. Биз-да секин борамиз, ул-да секин учиб кетадир.

Ортиқ биз, икки дардли, бирлашган эдик: ул меним теразамнинг ёнидаги ил ўстига қўнган эди. Ул сўйлагандай бўлди, тиллангандай, сайрагандай бўлди. Чиндан-да ул менга гуллар билан ўпишганлиги тўғрисидаги ўйноқи эртагини айтиб берар эди...»

Чўлпон бу сўзлардан кейин гўё шу капалак айтган эртақни шеърий йўл билан баён этган.

Мен Чўлпоннинг шундай инжа туйғулари ва кечин-маларидан тўкилган сатрларни ўқир эканман, у қаршимда буюк лирик шоир сифатида қад кўтаргандек бўлади. Чиндан ҳам, у капалакдек шоҳи қанотли туйғуларга эга киши бўлиб, бу туйғулар унинг юрагидан фаввора янглиғ отилиб турган.

У ўзбек халқи тарихининг ғоят машаққатли даврида яшади. Давр ундан капалаклар, инжа туйғулар, руҳий қадриятлар тўғрисида эмас, балки ҳуррият учун, истиқлол учун, миллий тараққиёт учун кураш билан боғлиқ мавзуларда ёзишни тақозо этди. Ва у ўзининг лирик созини четга суриб қўйиб, миллий уйғониш тароналарини янградиб юборди.

1917 йил февраль инқилоби рўй берганида, Чўлпон эндигина йигирма ёшга қадам қўйган эди. Аммо тошкентлик жадидлар бағрида улғайиб, «хуррият» деган ширин сўзнинг маъносини теран тушунган шоир она-Ватаннинг келажигига катта умид билан назар ташлади. Ҳатто Октябрь инқилоби Туркистонда ғалаба қозонгандан кейин ҳам, у Лениннинг миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари ҳал қилишлари мумкинлиги ҳақидаги ваъдасига ишонди. Бироқ Қўқонда эълон қилинган Туркистон мухториятининг Ленин раҳнамоси бўлган большевиклар томонидан қонга ботирилганини ўз кўзи билан кўрди.

1920 йил сентябрида Бокуда Шарқ халқлари қурултойи бўлиб ўтди. Ўзбекистондан борган қурултой хатнашчилари орасида Чўлпон ҳам бор эди. У ҳали Тошкентдалик пайтидаёқ «Улуғ йўлда» деган шеър

Ўзи ва маслакдош дўстларининг дилидаги армонлари
ҳақида бундай ёзганди:

Йўлимизда чўллар, сувлар, денгизлар,
Бош-учини таниб бўлмаслик излар.
Шу изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар.

Юракдаги сақлаб юргэн амаллар
Йўллардаги денгизлардан улуғроқ...

Шеърнинг кейинги сатрларида денгизлардан улуғ-
роқ амалларнинг нима эканлиги ҳақидаги саволга шун-
дай жавобни топамиз:

Маҳкам қилиб боғланилган камарлар,
— Тезрак!
— Қанот!
Қушлар янглиг учайлик.
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик,
Шарқнинг эски чигалини ечайлик!

Хўш, шоир «Шарқнинг эски чигали», деб нимани
айтмоқда?

Бу саволга Чўлпоннинг Бокуда ёзган кейинги шеъри-
дан жавоб топгандек бўламиз. У Бокуга бориб, Қаспий
денгизи бўйларида кезинар экан, ёруғ юлдузга қараб,
ушбу сўзларни айтган:

Гўзал юлдуз, нузли юлдуз, тез сўзла
Оталарнинг тарихдаги хатосин.
Шул хатодан осуфлавиб, ёвларнинг
Эл кўксига сурган ишрат, сафосин.

Сўзла, англат ўтгандаги турмушнинг
Бутун қонли, шонли, жопли ерларин.
Кўз олдимда жилваланур юрт учун
Жонлар бериб, қонлар тўккан эрларинг.

Уйнат, қўзгат, тўлқинлангир, ҳовлиқтир,
Кенг Ҳазарнинг кўм-кўк, юмшоқ сувларин.
Сўзлаттириб чарчат, ҳорсин, чарчасин,
Тери оқсин, кўкка чиқар бугларин.

Шубҳасиз, бу сўнги сатрлардаги Ҳазар жуғрофий
уммонни эмас, балки Русия тасарруфидаги Шарқнинг
рамзи, Шарқнинг образи бўлиб келмоқда. Шоир ана шу
Шарқнинг Ҳазар денгизидек қўзғалиши, тўлқинлани-

шини истамоқда, унга тўлқин беришни ёруғ юлдуздан сўрамоқда. Ёруғ юлдуз эса, албатта, Парвардигорнинг тимсолидир.

«Ёруғ юлдузга» деб номланган бу шеърни ўқир эканмиз, «Шарқнинг эски чигали» «оталарнинг тарихдаги хатоси» билан чамбарчас боғлиқ эканини сезамиз. Шоир «истиқболнинг қимматини билмаган» ота-боболар, эл-юртни сақлаш учун «тузуккина чора-тадбир қилмаган» «сўнг хонлар»дан нолибгина қолмай, Бехбудий сингари юрт учун жон бериб, қон тўккан эрларни ҳам кўз олдига келтиради. У Шарқ халқларининг Бокуда бўлиб ўтган қурултойи туфайли ўз диёрига мустақиллик шабадаси эсади, деб умид қилади.

Аммо большевиклар қурултой ишини ўз назоратларига олибгина қолмай, ҳатто Шарқ халқлари вакиллари-нинг ўзаро яқинлашиши ва мухторият ҳақида, ҳуррият ҳақида оғиз очишларига ҳам имкон бермадилар. Шундан кейин қиличларнинг қинга яширинганини кўрган Чўлпон руҳсиз кайфиятга, бадбин хаёлларга берилиб, «Кулган бошқалардир, йиғлаган менман, Уйнаган бошқалар, инграган менман. Эрк эртақларини эшитган бошқа, қуллик қўшигини тинглаган менман», дея кўз ёш тўкди.

Чўлпон баъзан кўксидан отилиб чиққан наъраларнинг «ухлаган диллар»га етиб бормаётганидан ўпқаланиб, «йироқлар»га кўчиб кетишни истади. Лекин унинг ташвишлари асоссиз эди. Шоир юрагидан отилиб чиққан наъралар ватанпарвар ва фидойи юртдошлари дилига силжиб оқаётган эди. Шунинг учун ҳам улар Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов сингари миллатпарвар сиймолар атрофида бирлашиб, истиқлол учун кураш режасини туза бошладилар.

Аммо мамлакат ичкарисидаги вазият ўзгарган, большевиклар бу вазиятни тўла-тўкис идора қилаётган эдилар. Масаланинг ана шу томони Чўлпонни изтиробга солди. У кўз тутгани ва умид қилгани «беклар ҳаракати» ҳам мустабид тузум олдида ожизлик қила бошладди. Чўлпон 20-йилларнинг бошларидаёқ бу тузумнинг ўзбек халқи учун хайрли кечмаслигини башорат қилиб ёзди:

Бўрилардан омон кутмак —
Тентакларнинг ишидир ул!
Ҳар монсини ҳатлаб ўтмак
Турмушда энг тўғри бир йўл!

Зулм олдида ҳар бир нарса,
Эҳтимолки, бўйин эгар.
Агар зулм авжга келса,
Кўк боши-да ерга тегар.

Ҳайвонларга, инсонларга
Зодим эга бўлмай қолмас.
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ мумкин эмас!

...50-йилларнинг охирларида шахсга сифиниш оқи-
батлари фош этилиб, қатағон йилларининг кўплаб қур-
бонларидан «халқ душмани» тамғаси олиб ташланган-
нига қарамай, Чўлпонни оқлаш ишлари 90-йилларга
қадар чўзилди. Мустабид тузумнинг маддоҳлари наз-
дида уни оқлаш совет тузумининг гайримиллий ва гай-
ринсоний моҳиятини тасдиқлаш билан барабар эди.
Ва айни пайтда шоир кўксидан отилиб чиққан наъра—
миллий истиқлол ва миллий тараққиёт ғоялари билан
ушлаган дилларни уйғотиш демак эди.

Чўлпон 1937 йил қатлгоҳларида отилганига қара-
май, унинг шеърларидаги виждон эрки, истиқлол ва ис-
тиқбол учун кураш руҳи ҳамон тирик. У истиқлол жар-
чиси ва жангчиси сифатида ўлмаган эди. Бугун ана шу
руҳ мустақиллик самараларини мустақкамлаш учун
олиб борилаётган курашга мадад бериб турибди.

УСТОЗ ИЗИДАН

Чўлпоннинг ҳаёт йўлини танлаши ва дунёқарашининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган омиллардан бири унинг Фитрат асарлари билан танишишидир. Агар Чўлпоннинг ана шу таъсир натижасида Тошкентга кўчиб келганини эътиборга олсак, Фитратнинг ёш шоир эътиборини жалб этган асарлари «Мунозара», «Сайёҳ ҳинди» ва «Сайха» бўлиб чиқади. Чўлпон бу асарлар билан «Туркистон вилоятининг газети» ва «Садои Туркистон» газетаси орқали ҳам танишган бўлиши мумкин.

Хуллас, бир томондан, ёш усмонлилар, иккинчи томондан, Фитрат таъсирида жадидчилик ғоялари билан танишган Чўлпон 1914 йилда Тошкентга келган. Уша кезларда «Садои Туркистон» газетасида хизмат қилган. Мунаввар қори Абдурашидов, андижонлик ёш қаламкаш билан танишгач, унинг дастлабки ҳикоя ва шеърларидан қаноат ҳиссини туйиб, ҳатто, айтиш мумкинки, улар-

дан мутаассир бўлиб, унга Чўлпон деб тахаллус қўйган. Ёш шоирнинг Чўлпон тахаллуси шу тарзда туғилган.

Аммо Чўлпоннинг том маънодаги устози Фитратдир. Фитрат Чўлпондан ўн бир ёшга катта эди. Улар ораларидаги ана шу фарқ уларнинг бирига устоз, иккинчисига эса шогирд бўлиш шарафини берди. Қомусий билим соҳиби бўлган Фитрат ўзининг устозлик мақомига заррача ҳам соя туширмади. Лекин шунга қарамай, улар ўртасидаги муносабат устоз билан шогирд ўртасидаги муносабатга қараганда яқинроқ ва самимийроқ эди.

Чўлпон 1937 йил 10 август куни бўлиб ўтган сўроқ пайтида Фитратни 1913—1914 йиллардан бошлаб таниганини айтган. Яна унинг айтишича, Фитрат бу даврда Бехбудий томонидан Самарқандда нашр этилган «Ойна» журналида ҳамкорлик қилган. «Кейинчалик Фитрат, — деб айтган у, — 1914 йилда рус-турк уруши пайтида спектаклда ҳаваскор актёр сифатида қатнашган. Шу муносабат билан у Бухоро қушбегисидан мукофот олган ва, шундай қилиб, мусулмонлар ўртасида танилган». Чўлпон берган маълумотга қараганда, Фитрат 1917 йили Самарқандда нашр этилган газетанинг муҳаррири бўлган. Чўлпон эса бу газетада ўзининг миллатпарварлик руҳидаги шеърларини Фитрат ёрдамида эълон қилган.

Фитрат билан Чўлпон ўртасида бошланган бу адабий дўстлик уларнинг ҳар иккаласи ижодига ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, 1919 йилда Фитрат томонидан ташкил этилган «Чигатой гурунги» жамиятининг фаолияти улар ўртасидаги дўстлик ришталарининг мустақамланишида муҳим омил бўлди.

Чўлпоннинг гувоҳлик беришига кўра, Фитрат Бухоро инқилоби ҳали кучга кирмасдан илгариеқ унга салбий муносабатда бўлган. «Фитрат, — деган у, — Бухоро инқилобининг аввал-бошиданок инқилобга қарши бўлган. Кунларнинг бирида Фитратнинг ўзи буни амир амалдорларидан бирига (Қози Шарифжонга) айтган. Бу воқеа 1921 йили Бухорода Фитратнинг меҳмонхонасида менинг иштирокимда бўлган. У амалдорга форс тилида: «Тақсир, биз бундай инқилобни хоҳламаган эдик», — деган».

Чўлпон Фитратнинг Бухоро инқилобига салбий муносабатда бўлганининг сабабини айтмаган. Бизнингча, бунинг сабаби шундаки, Фитрат мутафаккир сиймо сифатида Бухоро инқилоби рўй берган ва галаба қилган

ган тақдирда ҳам амирлик руслар қўлига ўтишини сезган. Шунинг учун ҳам у ўзининг барча асарларида, шу жумладан, Самарқандда 1917 йили нашр этган «Юрт» газетасида ҳам аввало миллатпарварлик ғоялари билан суғорилган асарларни эълон қилиш, пароканда халқини уйғотиш ва бирлаштиришга интиланган. Унинг назарида, босқинчилик илллати билан заҳарланган большевикларга қарши Туркистон халқлари бирлашиши, ўз ватанини ҳимоя қилиш қудратига эга бўлиши, шундан кейингина инқилоб ҳақида ўйлаши лозим эди.

Лекин тарихий вазият мантиқи мутафаккирлар мантиқи билан ҳисоблашмайди. Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилган ёш бухороликлар Фрунзе қўшинлари билан келишиб, Бухорода Халқ Жумҳуриятини барпо этдилар. Аммо Бухоро амири ҳали Туркистон тупроғини тарк этмай туриб, Фрунзенинг қўли остидаги аскарлар амир олиб кетишга улгурмаган бойликка эгалик қилиб олдилар. Секин-аста Бухоро улар ихтиёрига ўтиб, ёш бухороликлар қувғинга учрай бошладилар. Фитрат қамоққа олинишидан қочиб, Тошкентга келди. Большевиклар нафақат Туркистон, балки Бухорода ҳам талон-торож билан шуғулланиб, маҳаллий халқ бошига кулфат устига кулфат келтирдилар.

Фитрат «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламига кирган «Миррих юлдузига» деган шеъри билан ана шу воқеаларга фаол фуқаролик муносабатини билдирди:

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли туқғони,
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан?
Тувғонингга нечун сира гапурмасдан турибсан,
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надир, нечун топдинг дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурми?..

Бу сатрлар большевиклар туфайли тинчини йўқотган, ёвузлик, ўғрилик, тубанлик ва хўрликлар майдонига айланган Урта Осиё зиёлиларини жунбушга келтирган, уларда большевизмга ва улар қураётган жамиятга қарши нафрат туйғуларини алангалатиб юборган.

Тахмин қилиш мумкинки, Фитрат бу шеърини «Чигатой гурунги» йиғилишида ё Чўлпон иштирок этган бошқа бир ўлтиришда ўқиган. Ундан ғоят таъсирланган шогирд эса устоз бошлаган мавзунини давом эттириб, «Бузилган ўлкага» деган шеърини ёзган. Агар Фитрат ўз нигоҳини уруш ва зўравонликлар тангриси бўлган

Марс (Миррих) номи билан аталган юлдузга қаратган ва ер куррасида большевиклар туфайли содир бўлаётган воқеалардан шикоят қилган бўлса, Чўлпон худди Марс сайёрасидан туриб, ерга, Туркистонга мурожаат этгандек ва шу бахтсиз масканда юз бераётган даҳшатларга муносабат билдиргандек бўлади:

Эй тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут, кўланка?

Ужмоҳларнинг кавсаридек поквиза,
Садафларнинг донасидек топ-тоза,
Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,
Томчилари ёмғир каби учаркан,
Нима учун йиғлар каби инграйлар?
Ев борми, деб тўрт тарафни тинглайлар?

Бу сатрларни Фитрат шеъридан айри ҳолда ўқиганда, унинг лирик қаҳрамони ер юзидаги инсонпарвар ва миллатпарвар бир киши, яъни Чўлпоннинг ўзи бўлиб туюлиши мумкин. Лекин унинг «Миррих юлдузига» шеърига жавоб тарзида ёзилганини инобатга олсак, лирик қаҳрамон сиймосида Марс сайёраси тасвирланаётганини кўрамыз.

Шеърни ўқишда давом этайлик:

Табиатнинг ўтини йўқ ўтида
Шарақ-шарақ қайнаб чиққан булоқлар
Ҳар қоронғи, қўрқинч туннинг бетида
Шифо истаб келмасми, дер қўноқлар.
— Бу нега?
Айт менга.
Кўм-кўк, гўзал ўтлоқларинг босилган,
Устларинда на пода бор, на йилқи,
Подачилар қайси дорга осилган?
От кишнаши, қўй маъраши ўрнига
Оҳ, йиғи,
Бу нега?..

Шеърни ўқир эканмиз, «гўзал юлдуз», яъни Марс ер куррасига савол беришда давом этаверади ва бу саволларнинг ўзинёқ Советлар Шарқида қандай даҳшатли воқеалар содир бўлаётганини намоён этилади. Шундан кейин лирик қаҳрамоннинг саволларида янги бир оҳанг пайдо бўлади:

Сенинг қаттиқ сирт-бағрингни кўп йиллардир эзганлар,
Сен безсанг-да, қарғасанг-да, кўкракингда кезганлар.

Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар.
Эгасини бир қул каби қизғонмасдан янчалар.
Нега сенинг қалин товшинг «Кет!» демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қулларга?

Чўлпон шу тарзда лирик қаҳрамон нутқиға ўз қалбини яралаган саволларни жойлайди ва бу саволлар ватандошлари қалбида акс-садо беришиға умид қилади:

Нима учун кўзларингда туташувчи олов йўқ?
Нима учун туналарингда бўриларинг қорни тўқ?
Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?
Нима учун ўч булут селларини ёғдирмас?
Нима учун куч тағриси бор кучи-ла солдирмас?..

«Бузилган» сўзи юртга, ўлкаға нисбатан қўлланмайди. Одам бузилиши мумкин, лекин юрт, ўлка бузилмайди. У вайрон бўлади. Чўлпон тасвиридаги ўлка кимсасиз маскан эмас. Унинг фарзандлари, ўғлонлари бор. Аммо бу ўғлонлар ўз ватанларини, юртларини келгиндиларнинг ифлос оёқларидан тозалашға, гўзал қизлар ва келинларни ҳимоя қилишға қодир бўлмай қолганлар. Шу маънода ўлка бузилган. Чўлпон учун унинг вайрон бўлганлигини, мустамлакачиларнинг оёқлари остида хўрланаётганлигини айтиш эмас, балки ўғлонларнинг ноқодирликларини айтиш, уларнинг иззат-нафсига тегиш, улардаги ўлик ғурурни тирилтириш муҳимдир.

Шеърнинг сўнги сатрларидаги савол ана шу мақсадни янада чуқурроқ очишға хизмат қилган:

Эй, ҳар турли қуликларни сёғдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғузингни бўғиб турар кўланка?

Чўлпоннинг 1921 йилда ёзган шеърида советлар тасарруфидаги Туркистонни «бузилган ўлка», деб аташи НКВД ходимларининг ҳам, Совет ҳокимиятиға содиқ адабиётшуносларнинг ҳам қитиқ патиға теккан. Улар буни аксилинқилобчилик, деб баҳолаганлар. Чўлпонни шоир ва ёзувчи сифатида 90-йиллар арафасида оқлаш пайтида ҳам айрим адабиётшунослар шу шеърни кўзда тутиб, унинг адабиётимиз тарихидан ўрин олишиға монелик қилмоқчи бўлганлар. Модомики, бу шеър улар бағриға тикан бўлиб қадалган экан, демак, у шундай катта куч билан халқимизнинг илғор қисмида хайрихоҳ-

лик туйғусини уйғотганлигига, улар қалбига хуррият ва истиқлол ёғдуларини пуркаганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

* * *

Чўлпон «Бузилган ўлкага» шеъри билан кетма-кет «Амалнинг ўлими» деб номланган шеърини ҳам ёзган. Бу шеърда ҳам ўша саволлар, ўша руҳ, ўша изтироблар ҳукмрон. Аммо аввалги шеърдан фарқли ўлароқ бунда тушкун бир кайфият устиворлик қилган. Нима учундир бадбин хаёлларга борган шоир ўзига-ўзи бундай саволларни берган:

Кенглик хаёллари учдими кўкка,
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқинликка кирдими ўлка,
Хаёлда порлаган шамларми сўнди?

Бундай тушкун кайфиятга асос бўлган воқеанинг нималиги биз учун қоронғу. Аммо гоҳ инқилобий, гоҳ аксилинқилобий ҳодисалар тез-тез алмашилиб турган 20-йилларда Чўлпондек серҳиссиёт кишининг ҳар қандай хаёлларга бориши табиий. Мана, кейинги сатрларда, кутилмаганда, унинг кайфиятида бир оз илиқлик пайдо бўлади:

Кечанинг жон олғич қоронғилиги
Нажот юлдузини хаёлми билди?
Шунча тутқунларнинг ҳақи, ҳақлиги
Бир ҳовуч тупроққа қурбонми бўлди?

Оҳимнинг ўтидан чиққан шуълалар
Шарқнинг кўкрагида бир жой топмасми?
Кўксимдан қисилиб чиққан наъралар
Ухлаган дилларга сляжиб оқмасми?

Уйлаймизки, Чўлпон кўксидан қисилиб эмас, отилиб чиққан наъралар нафақат олис 20-йилларда, балки кейин ҳам минглаб кишилар дилидан жой олиб, уларда истиқлол туйғусини уйғотди.

АДАБИЙ МУҲИТ ЛАВҲАЛАРИ

Ҳар бир ижодкор тарихий шароит ва адабий муҳит билан нафас олади. Муҳит ҳарорати қанчалик паст бўлса, ижодкор парвози ҳам шунчалик ерқучар, қанчалик баланд бўлса, шунчалик осмонўпар бўлади. Чўлпон яшаган тарихий шароит шоир ижодининг парвоз қилиши учун қарийб имкон бермаган. Бу даврда жамиятнинг ҳаддан зиёд сиёсатлашиши, жамиятни идора этган кучларнинг сиёсий мезонни асосий дастак қилиб олишлари натижасида Чўлпон қарама-қарши синф вакили сифатида, инқилоб душмани сифатида очиқдан-очиқ таъқиб остида яшади. Унинг 1937 йилда ҳибсга олиниб, отиб ташланиши узоқ йиллар давом этган ана шу таъқибнинг табиий якуни эди.

Бу — Чўлпон яшаган тарихий шароитдир.

Аммо ижодкорни ана шу тарихий шароит билан бирга адабий муҳит ҳам ўз қуршовига олади. Тарихий шароит адабий муҳитга таъсир этмай қолмайди. Лекин агар адабий муҳит тарихий-сиёсий шароит томонидан идора этилиб турмаса, у ёзувчи истеъдодининг рўёбга чиқиши ва ҳил-ҳил мевалар беришига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Чўлпон билан бир даврда, бир томондан, Маҳмуд-хўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Заки Валидий, Фитрат сингари ундан беш-олти кўйлакни ортиқ йиртган алломалар, иккинчи томондан, Абдулла Қодирий, Элбек, Вадуд Маҳмуд, Ғулом Зафарий, Ғози Юнус, Абдулла Авлоний, Боту, Ойбек, Ғайратий сингари катта ва кичик замондошлари яшашган бўлиб, улар шоирнинг адабий муҳитини ташкил этишган.

Қуйида шу муборак муҳитнинг айрим вакиллари хусусида сўз юритмоқчимиз. Уйлақмизки, Чўлпон билан бу сиймолар ўртасидаги ижодий ва инсоний муносабатлар шоир ҳаётининг айрим нуқталарига ойдинлик кiritилади.

РАҲМАТУЛЛА СУЛТОНОВ

Афсуски, Чўлпон ҳаётини эндигина ўрганишга киришиганимиз учун шоир ҳаётида катта ўрин тутган, унга ижобий таъсир кўрсатган ёхуд, аксинча, унинг «тагига сув қуйган» замондошлари ҳақида ҳали этарли маълумотга эга эмасмиз. Ҳатто Чўлпон шеърлари бағишланган ёхуд унинг асарларида номлари тилга олинган кишиларнинг аксари ҳам биз учун номаълум шахслар. Шундай шахслардан бири Чўлпоннинг «Кетдинг» сарлавҳали марсияси бағишланган Раҳматулла Султоновдир.

Агар ёдингизда бўлса, бу марсия қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Йўлдошим, замзама бўлдинг-да, кетдинг,
Бор эдинг, йўқолдинг, ўлдинг-да, кетдинг.
Гул эдинг, очилмай сўлдинг-да, кетдинг,
Йўқлик денгизига тўлдинг-да, кетдинг.

Қичқириб орқангдан югурдим, чопдим,
Ғариблар мазорин истадим, топдим,
Қўрай деб сўнг чоғда телмуриб боқдим,
Сен эса юзингни бурдинг-да, кетдинг...

Чўлпоннинг Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдулла Алавий вафотига бағишланган шеърларини ўқир экансиз, ўзбек халқининг бу унутилмас сиймолари ўлими шоирни ларзага келтиргани сабабларини тўғри тушунасиз. Негаки, уларнинг бири ўзбек миллий уйғониш ҳаракатининг доҳийси бўлса, иккинчиси ғоят истеъдодли шоир ва олимдир. Аммо юқоридаги сатрлар бағишланган «марҳум Раҳматулла Султонов» (Чўлпон ифодаси) шахсининг нотанишлиги бу марсияни теран идрок этишимизга озми-кўпми монелик қилади.

Маълум бўлишича, Раҳматулла Султонов атоқли адабиётшунос олим ва драматург Иззат Султоннинг акаси бўлиб, Уш шаҳрида туғилган. Тахминан 1900 йилда таваллуд топган бу зотнинг аксар умри Андижонда кечган. Тўғри, қардошлик ва қариндошлик ришталари ила Уш билан чамбарчас боғланган Чўлпон Раҳматулла Султоновни Ушда ҳам, Андижонда учратган ва у билан бир умрга дўст тутинган бўлиши мумкин. Аммо гап бунда эмас. Бу — масаланинг бир томони. Гап шундаки, Раҳматулла, Файзулла ва Иззатулла Султоновларнинг боболари Султон ота ўз даврининг зукко кишилардан бўлиб, шамолнинг қаерга эсишини яхши

билган. У чор қўшинлари Туркистонни забт эта бошлаган кезларда ўзбек, қозоқ, қирғиз каби қондош халқларнинг келажаги руслар билан келажакини яхши сезган. Шунинг учун ҳам у Ушнинг ўзига тўқ чорвадор бойларидан бўлгани важдан рус қўшинлари Хитой чегараларига боргунига қадар уларни гўшт билан таъминлаб турган. Ун икки йил давом этган ана шу ҳамкорлик кезларида у рус тилини пухта ўрганиб, Ушнинг бош тилмочи мақомига эришган. Дунёқарашини ана шу ўзанда шаклланди. Султон бобо, ўғли Отахоннинг қаршилиқ кўрсатганига қарамай, тўнғич невараси Раҳматуллани рус-тузем мактабига ўқишга берган. Раҳматулла отасининг эмас, балки бобосининг амрига бўйсунгани учун Отахон ака ўғли билан бир умрга юзкўрмас бўлган.

Рус-тузем мактаби эса XX асрнинг бошларида Андижонда очилган бўлиб, фалакнинг гардиши билан Чўлпоннинг отаси Сулаймон баззоз ҳам худди шу вақтда, яъни тахминан 1910—1912 йилларда ёлғиз ўғлини шу мактабга берган. Раҳматулла Султонов билан Чўлпон (агар улар дастлаб Ушда танишмаган бўлсалар) ана шу тарзда ўз ҳаёт йўлларининг бошланишида танишганлар ва бир умрлик дўст бўлиб қолганлар.

Раҳматулла, шубҳасиз, рус-тузем мактабига ўқишга киргунга қадар Ушдаги эски мактабларнинг бирида, сўнгра, афтидан, Андижонда Чўлпон билан бирга, рус-тузем мактабидан кейин, мадрасада ҳам таҳсил кўрган.

Чўлпон отасининг истагига қарши ўлароқ мударрислик истиқболидан воз кечиб, 1914 йили Тошкентга келган. Раҳматулла эса, чамаси, мадрасадаги ўқишини давом эттирган. У араб ва форс тилларини мадрасада яхши ўзлаштиргани учун Шарқ мумтоз адабиётини ҳам, озми-кўпми рус адабиётини ҳам билган. Шу туфайли у Андижондаги янги очилган мактабларда муаллимлик қилган.

У муаллим бўлган мактабнинг «остонасини ялаган» кишилардан бири атоқли адибимиз Комил Яшиндир.

Яшиннинг «Еднома» хотиралар китобида бу сиймо ҳақида қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Ушлиқ ўқитувчимиз Раҳматулла Султонов ҳам ҳар бир ўқувчининг ўзига яраша муомала қилар, кимнинг қайси нарсага майли борлигини яхши биларди. Гоҳо ўзи ўқиган қизиқ-қизиқ китоблардан гапириб берар ва шу тариқа бизларда ҳам уларга меҳр уйғотарди.

Бир куни укаси Файзулла Султонов билан менга кўрсатиб туриб, бир соат ичида бир пардали *1914*

Биз бу пьесани ўзининг режиссёрлиги остида аввало мактаб саҳнасида, сўнг шаҳар боғида халққа кўрсатган эдик. Биз, талабаларнинг Раҳматулла домламизга ҳур-матимиз гоят зўр эди».

Яшин шу сўзлардан сўнг Абдуқодир Ғафурий исмли бошқа бир ўқитувчисини ва у туфайли Ҳамза билан бўлиб ўтган учрашувни тасвирлаб бўлгач, бундай ёзган:

«Биз мактабда Раҳматулла Султонов кўмагида аруз вазнида ёзилган талай шеърларни ёд олгандик. Тилимиз ҳам аруз вазнидаги шеърларни ўқишга кўникиб қолганидан бўлса керак, бармоқ вазнидаги шеърларни ўқишда пича қийналар, гўё уларнинг вазнини, ҳижолярини, туроқларини тополмаётгандай бўлардик...»

Комил Яшиннинг устози тўғрисида берган бу маълумоти Раҳматулла Султоновнинг зийрак ва меҳрибон инсон, билимдон ўқитувчи, ўзбек мумтоз адабиётининг билимдони ва, ҳаваскор деймизми, режиссёр, театр санъатидан хабардор замонавий киши бўлганидан шаҳодат беради. Кўрамизки, унинг бу барча фазилатлари уни Чўлпонга яқинлаштирувчи, улар ўртасидаги дўстликка озуқа берувчи омиллар бўлган.

Чўлпон ҳар сафар Андижонга келганида, шак-шубҳасиз, бу қалин дўсти билан бирга бўлиб, узун тунлар бўйи шеърхонлик қилиб чиққанлар.

Яшин хотираларида қад кўтарган Раҳматулла Султонов эндигина ўн олти-ўн етти ёшлардаги қирчиллама йигит эди. Бундай истеъдодли йигитнинг мадраса таълими билан чегараланиб қолиши маҳол эди. У таҳминан 1919 йили Чўлпоннинг маслаҳати билан Тошкентга келиб, дорилмуаллиминга ўқишга киради. Дорилмуаллимин ҳозир Матбуотчилар кўчаси деб юритилаётган манзилнинг Шаҳар соғлиқни сақлаш бошқармаси банд этган бинода эди. Чўлпон болалик дўстини кўргани шу ерга кўп бор борган.

Афсуски, Раҳматулла Султонов, ўша йиллардаги бир қатор ёшлар сингари, сил касаллиги билан оғриган. У кечирган турмуш тарзи, муҳтожлик ва қисман ўзига парвосизлиги орқасида унинг хасталиги тобора жиддий тус олиб, 1921 йили, авжи йигитлик чоғида вафот этган. Ота-онасиз ўсган, бунинг устига, сил касаллигидан ўлган йигитни Тошкентдаги ғариблар мазорига дафн этганлар.

Комил Яшин Раҳматулла Султоновнинг укаси, Иззат Султоннинг акаси Фўйзулла Султонов билан бирга ўқиб, унинг сир-асроридан хабардор бўлгани учун уни юқо-

рида қайд этилган хотиралар китобида «жуда билимдон, яхши ва ажойиб инсон», деб таърифланган. Раҳматулла Султонов укаси Файзуллага кўра ҳам билимдон, истеъдодли ва ажойиб инсон эди. Бир томони, шунинг учун, иккинчи томони, бу гўзал инсоннинг авжи қирчиллама фаслида ҳаётдан кўз юмгани ва ғариблар қабристонидан сўнгги мажканини топгани учун Чўлпон дув-дув кўз ёш тўкиб, ўз марсиясини ёзган.

Қуйидаги сатрларда салқиб қолган кўз ёшлари ҳозир ҳам ўқиганингиз сайин дув-дув тўкилаётгандек бўлади:

Элигининг тилаги етимми қолди?
Бошингга қайғуни ўлимми солди?
Жонингни тангриси сезибми олди?
Айтмадинг, оғзингни юмдинг-да, кетдинг.

Боқчанга ёш қўллар экалар гуллар,
Очилмоқ истайлар лола, сунбуллар,
Фироқ куйларини куйлар булбуллар,
Сен бўлсанг йўқликка урдинг-да, кетдинг,
Кўкармай, яшармай, қурдинг-да, кетдинг.

Эҳтимол, Раҳматулла Султонов Чўлпоннинг қайсидир шеърлари ёзилишига сабабчи бўлгандир. Эҳтимол, Чўлпон бисотида оз бўлса ҳам кўринган аруз вазнидаги шеърларнинг бирортасида унинг ҳам илҳоми излари бордир. Ҳар ҳолда Чўлпон адабий муҳитини ташкил этган кишилардан бири бўлмиш бу зотнинг шоир тақдирида оз бўлса-да ўрни бўлиши шубҳасиз. Чўлпон шунинг учун ҳам унинг номини ўз марсияси билан абадийлаштирган бўлса ажаб эмас.

ВАДУД МАҲМУД

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг гўё ўлими олдидан ёзган васиятномасида бундай алангали сўзлар бор:

«Эй Туркистон маориф ишларида бўлгон ўртоқ ва ўғлонларим!

Мен ўзим гарчанд банди бўлсам-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман.

Мани севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар!.. Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Ақобир Маҳмуд ва ўғлонларим Вадуд Маҳмуд, Абдулқодир Шакурий! Сизларга васият қила-

ман: маориф йўлида ишлай тургон муаллимларнинг бошини силангизлар!..»

Шу вақтга қадар «Беҳбудийнинг васиятномаси» деб қабул қилинган бу сатрлар, бизнингча, ГПУ ходимлари ё улар томонидан ёлланган кишилар томонидан ёзилган. Ва бу иш ГПУнинг Беҳбудий ўлимидаги иштирокини яшириш мақсадида қилинган. Аммо биз бу ўринда шу ҳақда эмас, балки Чўлпон билан юқорида номи тилга олинган Вадуд Маҳмуд ўртасидаги дўстона алоқалар ҳақида сўзламоқчимиз.

Вадуд Маҳмуд, «васиятнома»да зикр этилганидек, Беҳбудийнинг этагини тутган истиқболи порлоқ ёшлардан эди. Лекин устози вафотидан кейин Туркистоннинг сиёсий ҳаётида авж олган тамойиллар, Чўлпон сингари, унинг ҳам адабий-танқидий ва илмий ижоди камолига салбий таъсир ўтказди. Аммо шунга қарамай, у Чўлпон учун маслакдош дўст, билимдон олим, тўғрисиўз мунаққид бўлиб қолдики, Чўлпон у билан, унинг фикри билан ҳисоблашишни ўзининг виждоний бурчи, деб билди. Шунинг учун ҳам бири Тошкентда, иккинчиси эса Самарқандда яшаган, аммо хонаси келганда, бир-бирларини ахтарган ва бир-бирларининг суҳбатларидан баҳраманд бўлган бу зотлар ўртасидаги дўстлик том маънода салимий бўлган.

Чўлпон 1932—1935 йилларда Москвада яшаганида, унинг Вадуд Маҳмуд билан алоқаларидан хабардор бўлган Юнус Мақсудий ўз хотираларида бундай сўзларни битган:

«Чўлпон ўзининг ёзган кўп шеърларини Вадуд Маҳмудга юборар экан. Вадуд Маҳмуд эса шеърдаги айрим сўз ва жумлалар қаршисига «хаста», «юпун», «ғариб» «нимжон», «ваҳ-ваҳ», «қойил мақом» каби сўзларни ёзиб, яна Чўлпонга қайтариб юборар экан».

Бу хотира парчаларининг ўзиёқ Вадуд Маҳмуднинг ҳар ҳолда зикр этилган даврда Чўлпонга кадрдон ва маслаҳатгўй дўст бўлганидан дарак беради. Самарқандлик таниқли маърифатпарвар Маъруф Расулийнинг фарзанди филология фанлари доктори Масъуд Расулий ҳам Вадуд Маҳмуднинг Чўлпонга нечоғлик садоқатли дўст бўлгани ва уларнинг гоҳ Тошкентда, гоҳ Самарқандда учрашиб, суҳбатлашиб, сирлашиб турганларини ёзган.

Чўлпон билан Вадуд Маҳмуд илк бор 1920 йилнинг июль-август ойларида Самарқандда учрашганлар. Бу, Чўлпоннинг кўҳна муаззам шаҳарга сафари кунлари

эди. Беҳбудийнинг фожиали ўлиmidан хабар топган Чўлпон бизга исмлари номаълум бўлган сафдошлари билан бирга улуғ жадиднинг қабрини излаб, Самарқандга борган. Эҳтимол, у дўстлари билан бирга Беҳбудийнинг сўнгги изларини дастлаб бошқа шаҳарлардан ҳам қидиргандир. Ҳар ҳолда шу нарса аниқки, унинг Беҳбудий тақдири билан қизиқиши кимларгадир ёқмаган. Шу туфайли унинг сафари хавф-хатардан ҳоли бўлмаган.

Устозга мурожаат шаклида ёзилган шеърнинг қуйидаги сатрлари шундан далолат беради:

Амалимнинг юлдузким кўз тикди
Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга,
Савол бердим: «Йўқоганим қайда?» — деб
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга...

Чўлпон Беҳбудийни ўлдирган, ўзини ҳам ютмоқчи бўлган муҳитни «заҳар тилар муҳит», деб атаган ва бундай давом этган:

Мен-да ожиз у муҳитнинг олдида
Қабринг толиб, кўз ёшимни тўкмакка
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик қора девни сўкмакка...

Хўш, Чўлпон айтган «заҳар тилар муҳит» ва бу муҳитнинг уни ютмоқчи бўлган эрлари-ю «оқ каллалик қора дев» кимдир? Уларнинг Вадуд Маҳмуд билан боғлиқ мавзуимизга алоқаси борми?

Сўнгги изланишлар Беҳбудийнинг ўлимида Совет ҳокимияти ва унинг жазо органи — ГПУнинг қўли борлигини тасдиқламақда. Аслида, бу нарса ўша кезлардаёқ маълум бўлган. Чўлпон Беҳбудий изидан ҳамроҳлари билан сафарга чиққанида, бу сирнинг очилишини хоҳламаган «эрлар» унга ўз қаҳру ғазабини сочишдан чўчимаганлар. У Самарқандга бориб, Беҳбудийнинг издошлари, шу жумладан, Вадуд Маҳмуд билан танишган ва улардан ҳам Беҳбудийнинг тақдири билан қизиқиш хавфли эканини эшитган. Шак-шубҳасиз, Фитрат ва Садриддин Айний ҳам, Вадуд Маҳмуд ва Абдулқодир Шакурый ҳам Беҳбудийнинг сирли равишда йўқолгани ва қатл этилгани ҳақидаги овозалар тарқалиши билан уни излашга тушганлар. Аммо «оқ каллалик қора дев» уларга бундай имконни бермаган. Чўлпон улар тушган вазият билан танишгач, Беҳбудийнинг Бухородан ҳайдалиш олдида турган амир Олимхон эмас, балки сариқ юзлик, қора қалблик дев томонидан ўлдирил-

ғани ва бу ўлим; эҳтимол; биринчи ҳам, сўнгги ҳам эмаслигига ишонган. Ҳатто бу девии шеърда ўз номи билан аташ ҳам хавфли бўлган.

Баҳс Беҳбудий билан туташ мавзуда экан, Чўлпоннинг шу сафар чоғида ёзган «Зарафшон» шеърига ҳам тўхтаб ўтиш жоиздир. Шоир Зарафшон дарёсининг «кўп танларни ағдарарлик» кучи ҳақида сўзлаб; яна бундай сатрларни ёзган:

Ундан қўрқинч унинг ўткарганлари;
Салтанатлар, қонлар улуг тарихи.
Сийнасида бўғиб ўлдирганлари;
Кўп жонларнинг инграйиши ва бҳи.

Тарихининг қанотлари сўнг йиллар
Аллақандай қора ранг-ла бўялмиш.
Ёнларида яшагувчи кўп эллар
Қора ёмиш қозигига суялмиш.

Бу сатрлардаги «Тарихнинг қанотлари сўнг йиллар Аллақандай қора ранг-ла бўялмиш» сўзларида Беҳбудий қисмати билан боғлиқ сир яширингандек туюлади бизга. Бу сатрлардаги «сўнг йиллар», шубҳасиз, Совет ҳокимияти даврида кечган вақт; шу вақт рўй берган энг даҳшатли воқеа эса Беҳбудийнинг ўлимидир. Агар шу сатрлар тагида ётган фикр Беҳбудий билан боғлиқ бўлса, демак, у Қарши чўлларида эмас, балки Зарафшон бўйларида маҳв этилган ва Зарафшон тўлқинларида оқизилган чиқади...

Хуллас, Беҳбудийнинг фожиали ўлими Чўлпон билан Вадуд Маҳмуднинг танишуви ва дўстлашувига сабабчи бўлган.

Юқорида тилга олинган воқеадан кейин уч йил ўтгач, Чўлпоннинг «Булоқлар» деб номланган иккинчи шеърлар тўплами нашр этилган. Ва шу йили «Туркистон» газетасининг 10 декабрь сонида Вадуд Маҳмуднинг «Чўлпоннинг «Булоқлар»и» деган мақоласи босилган. Агар Чўлпон ҳаётлик пайтида у ҳақда бирор самимий мақола эълон қилинган бўлса, у Вадуд Маҳмуд қаламига мансуб шу мақоладир.

Юнус Мақсудий бу икки дўст ҳақидаги мақоласида мунаққиднинг «Тонг сирлари» тўпламига сўзбоши тарзида ёзилган, аммо кейинчалик Жулқунбойнинг дебо-ча сўзи билан алмаштирилган мақоласи ҳақида илиқ сўзларни айтган. Бу мақола эълон қилинмагангина эмас, балки муаллиф 1937 йили ҳибсга олинганида, у

билан бирга олиб кетилган ҳам. Шунинг учун биз қуйида «Булоқлар»га ёзилган тақриз мисолида бу икки сиймо ўртасидаги дўстлик иншоотини ёритишга уринамиз.

«Чўлпон, — деб ёзади мунаққид, — ўзбекнинг янги шоиридир. Шунинг учун ўзбек тилининг бу кунги руҳи, ҳоли, сезгиси «Булоқлар»да қайнайди. Ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайрайди. Уқуйди. Ўзбекнинг руҳи тўлқинлари бунда кўринади, кўклар томон учадир, кўтарилди. «Булоқлар»да ўзбек сезгиси англайди, сезилди, титрайди. Шунинг учун бу тўн шундай бир тўндирки, ўзбекнинг руҳидан, жонидан битгандир, унинг баданини асрамоқ, қўрумоқ учун ўз бағрига босқонди.

Ўзбек янги шоирларининг оҳангсиз бўлишини уялмайин сўйлайтурғон оғизларга «Булоқлар» туфуради...

Бу сатрлар 20-йиллар танқидчилигидаги шоирона услуб кўринишлари бўлиб, улар бугун, биллурий кўпиклари ёрилган бир пайтда, таъсир кучига эга бўлмаслиги мумкин. Аммо шунга қарамай, улардаги икки жиҳат, айниқса, эътиборга сазовор. Биринчиси — муаллифнинг Чўлпон шеърларидан олган ҳаяжонини В. Г. Белинскийга хос услубда беришга интилиши Чўлпонга бўлган чексиз ҳурмат ва муҳаббати ифодаси. Иккинчиси эса — ёш ўзбек шоирлари ҳақида 20-йиллар аввалида зиёлилар орасида юрган сўзлар. Маълум бўлишича, Чўлпоннинг аруздан воз кечиб, янги шеърый тилда ёза бошлаганини айрим кишилар қабул қилмаганлар. Улар назарида, бу шеърларда оҳанг, нафосат йўқолган. Вадуд Маҳмуд мунаққид сифатида, бир томондан, «Булоқлар»ни шарҳлашга уринса, иккинчи томондан, Чўлпоннинг дўсти сифатида уни шундай кайфиятдаги кишилардан ҳимоя қилмоқчи, уларга Чўлпон шеърларидаги ўзига хос латофатни тушунтирмоқчи бўлган.

Вадуд Маҳмуд Алишер Навоий, Фузулий сингари ўзбек халқи учун мўътабар ҳисобланган шоирларни теран ҳис қилувчи, нозиктаъб мунаққидлардан, мумтоз адабиётимизнинг зукко билимдонларидан бири бўлган. Шу билан бирга ўзи ҳам Чўлпон таъсирида озми-кўпми «бармоқ»да қалам тебратган.

Юнус Мақсудий ўз хотираларида унинг «Қиш сезгилари» шеърини келтириб, бу шеърнинг Чўлпон қаламига мансуб «Қор туйғулари» шеърининг яратилишига туртки берганини айтган. Чиндан ҳам, «Қиш сезгилари»

эълон қилинган 1925 йилда Чўлпон Москвада, ўзбек драмстудиясида адабий эмакдошлик вазифасини адо этмоқда эди. Чамаси, Вадуд Маҳмуд Москвага «Маориф ва ўқитувчи» журналининг шу шеъри билан бирга «Қаллами, кулоҳ?» мақоласи босилган сонларини юбориб, Чўлпондан улар ҳақидаги фикрини сўраган. Чўлпон эса, тахминимизга кўра, дўстининг:

Оғули совуқ бургач,
Қор тепкилари ургач,
Кўнглим уйи-да чўқди.
Бир бузуқ қудуқ каби

сатрларидан иборат жўнроқ шеърига жавоб ёзиб, уни Самарқандга, Вадуд Маҳмудга юборган. Вадуд Маҳмуд эса мазкур жавобни шу йиллари Самарқандда нашр этила бошлаган «Маориф ва ўқитувчи» журналида эълон қилган.

Билмадим, осмонда кимлар уришди,
Ҳавонинг чехраси бирдан буришди,
Менинг ҳам кўнглимга олоқ қор тушди,
«Вов», «Мим»нинг мисқолни салласи каби.

Дерларки, эингда олма пишадир,
«Ёғин йўқ», деҳқонлар қон йиғлашадир.
Бу хабар ваҳмидан каллам шишадир,
«Вов», «Мим»нинг файласуф калласи каби...

«Вов», «Мим» — Вадуд Маҳмуд исм-шарифининг араб ёзувидаги бош ҳарфларидир. Чўлпон бу шеърида ҳам дўстининг «Қиш сезгилари» шеърига, ҳам «Қаллами, кулоҳ?» мақоласига ҳазил тиғини қаратиб, айни пайтда ёзнинг ёғинсиз келгани ҳақидаги хабарига ҳам муносабат билдиради. Ҳар бир ҳазилнинг тагида, зил ётганидек, Чўлпоннинг бу ҳазили ҳам деҳқонлар ташвиши билан боғлиқ маъюсона оҳанг ила уйғунлашиб кетади.

Вадуд Маҳмуд қанчалик шоиртабъ киши бўлмасин, унинг «Қиш сезгилари» шеъри 20-йиллар шеърияти савиясида эди. Унинг ушбу шеъри билан «Қор туйғулари» ни қиёслаш Чўлпоннинг ўша давр шеъриятига нисбатан баланд мавқеда бўлганидан яна бир карра далолат беради.

Чўлпон самарқандлик дўстига, «Қор туйғулари»дан ташқари, 1924 йили «Олқиш» шеърини ҳам бағишлаган. Бу шеър гарчанд Вадуд Маҳмудга бағишланган

бўлса-да, шоир унда 1924 йил баҳорининг кириб келишини тасвирлаган.

Олқишим сенга, эй гўзал кўклам,
Яна борлиққа янги руҳ бердинг.
Яна кўнглимга уйқудек кирдинг,
Уйқудек бир ўнай-ўнай мен ҳам!

Янги барглари кўрганда кўзим
Яна умидга ошён қуродир,
Яна маънига томчи қуёдир
Лабларимда қуриб ётувчи сўзим!..

Шундай сатрлар билан бошланган «Олқиш» шеъри ҳам, «Қор туйғулари»дек, Москвада ёзилган.

Бу ҳар иккала шеърнинг Москвадан Самарқандга, дўсти Вадуд Маҳмудга юборилиши бежиз бўлмаслиги керак. Ўз ватанидан, дўст-ёрларидан олисда, мусофирликда яшаган шоир, тахминимга кўра, шу йилларда Тошкент, Андижон ва Самарқандда қолган ақраболари билан хатлашиб турган. Бу хатларнинг бугунги кунга қадар сақланиб қолганига катта умид боғлаш ақлдан бўлмаса-да, ҳар қалай, уларни излаш ҳуқуқидан бизни ҳеч ким маҳрум этолмаса ҳам керак.

Вадуд Маҳмуд, Чўлпондан фарқли ўлароқ, динга кўпроқ берилган эди. У баҳойлардан бўлиб, ўз мазҳабига яқин ҳиндистонлик диндорлар билан алоқада бўлган. Самарқанддалик пайтида Вадуд Маҳмуд билан тез-тез учрашиб, гурунглашиб турган Чўлпон ҳам ҳиндистонлик баҳойлар билан озми-кўпми мулоқотда бўлиб, чамаси, улар ёрдами билан Рабиндранат Тхакур ёхуд бошқа ҳинд ёзувчилари ҳақидаги билимини бойитишга интиланган. Айни пайтда қанд касаллигига дучор бўлганлиги сабабли улардан тиббий мадад ҳам олган.

Чўлпон Вадуд Маҳмуд орқали танишган ҳиндистонлик муҳожирлардан бири Саид афанди эди.

Қирғин-қатағон авж олган 1937 йили, шоир ҳибсга олинганида, унинг ҳиндистонлик муҳожирлар билан муайян алоқада бўлгани НКВД ходимларининг эътиборидан четда қолмади. Улар шоирнинг ана шу алоқаларига сиёсий тус бериб, Саид афандини инглиз разведкасининг резиденти сифатида талқин этдилар, Чўлпонни эса унинг қармоғига илинган жосус сифатида ҳам қоралашга эришдилар.

Чўлпон бошига тушган ана шу балоларга бенхтиёр

равишда Вадуд Маҳмуд сабабчи бўлди. Биз бу сўзларни самарқандлик мунаққидни айблаш учун эмас, балки уларнинг бир кишан билан боғланганликларини таъкидлаш учун айтмоқдамиз. Аслида улар кўп жиҳатда маслакдош эдилар.

Чўлпоннинг Зарафшонга бағишланган шеъридаги «Ёнларида яшагувчи кўп эллар Қора ёзмиш қозигига суялмиш» сатрларини яна бир бор эслагинг келади, киши. Шоир бу даҳшатли сатрлари билан 1920 йилдаёқ ўзбек халқининг большевиклар инқилоби туфайли қора тақдир қозигига бойланганини ачиниш ҳисси билан айтган ва ана шу ҳис унинг дўсти Вадуд Маҳмуднинг ҳам юрагида тугён урган эди.

БОТУ

Истеъдодли шоир ва жамоат арбоби Боту суронли давр зайли билан атиги ўттиз тўрт йилгина умр кўрди. Шу умрнинг етти йилини эса Тошкент ва Москва ҳибсхоналари ҳамда Соловецк оролларида ўтказди. Лекин одамзод шундай фалокатларни бошидан ўтказиб, шундай қисқа умр кўрса ҳам халқ хотирасида узоқ қолар экан. Боту ҳам шундай кишилар қавмига мансубдир.

Камина Боту ҳақида ўйлаганимда, уни яқиндан билган ва унинг азоб-уқубатли тақдирига шерик бўлган кишилардан бири Лазиз Азиззоданинг қуйидаги сўзлари ёдимга тушади:

«Ботунинг руҳида, — деб ёзган эди у, — зариф бир туйғу, нозик ҳис, одамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш ғояси унинг миясидан кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий,... ўзига хос ажиб бир шахс эди. У ёшлик чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тезда жамоат арбоблари қаторидан ўрин эгаллади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосида доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим».

Боту ўз табиатидаги ана шу гўзал фазилатлари билан нафақат ёр-дўстлари, балки атоқли давлат арбоблари, санъаткорлари ва ёзувчиларининг ҳам меҳрини қозонди.

Боту тўғрисидаги тасаввуримиз холис бўлиши учун

Лазиз Азиззоданинг яна қўйидаги сўзларига эътиборни қаратсак:

«Боту чеҳрасида ўзбек адабиётининг ёрқин бир сиймосини кўрамиз. Боту халқ хизматига астойдил киришган, зулматдан зиёга чиқиш учун бор кучини аямаган, эндигина очилиб келаётган муаттар гул, тўғриси. гунча эди. У ҳали тўла санъаткор шоир бўлиб етишгунча йўқ эди, лекин тезда шоҳ асарлар яратишга ҳамманинг имони комил эди».

Ботуни яқиндан билган замондошининг бу сўзларида катта ҳақиқат бор. Гарчанд ижоди 1919 йилдан бошланган бўлса-да, у ўн йиллик ижодий ва ижтимоий фаолияти давомида совет воқелигида рўй берган нохуш воқеаларни, ўз юртининг тобора мустамлакаланиб бораётганини, моддий ва маданий бойликларининг талон-тороғ этилаётганини кўрмади. У совет тузумига бутун юраги билан ишониб, коммунистик жамиятнинг кўринмас шуълалари сари интилди. 20-йилларда адабиёт майдонига кириб келган ва кириб келаётган ёш шоирлар билан Чўлпон ўртасидаги зиддиятнинг, курашнинг боиси шунда эди.

Бугун, Туркистон мухторияти тор-мор этилганидан кейин, халқнинг миллий мустақиллик ғояси билан яшаган пешқадам қисми Совет ҳокимиятига қарши муҳолиф кучга айлангани ва «босмачилик ҳаракати»ни ташкил этгани тўғрисида баралла айтилмоқда. Чўлпон сингари ўзбек халқининг пешқадам сиймолари шу даврда Совет ҳокимияти номидан Ўзбекистонда амалга оширилган тадбирларнинг аччиқ мевалар бераётганини кўрдилар. Шунинг учун ҳам Чўлпон 20-йиллардаги Ўзбекистонни «бузилган ўлка», деб атади. Бу ўлкани ўзгалар чангалидан халос этиш йўлини тополмай, бунинг устига, меҳнаткаш ва фидойи халқининг кундан-кунга қашшоқланиб бораётганидан изтиробга тушиб, тушкун кайфиятларга берилди. Унинг бу ҳолати «янги турмуш»га меҳр қўйган ёш шоирларга эриш туюлди. Улар партия даъвати билан Чўлпонни фош этишга яқдиллик билан киришдилар. Боту 1925 йили биринчилардан бўлиб Чўлпонга қарши қаратилган «Жавобим» деган шеър билан чиқди:

Мен ўйлагани сен ўйламайсан,
Сен куйлагани мен куйламайман.
Мен сўзлагани сен сўзламайсан,
Сен кўзлагани мен кўзламайман.

Сен ўзга банда, мен ўзга бир куч,
Фикринг, хаёлинг йўқликда кезман.
Нурларга қарши режанг, ишинг пуч,
Ғоямнинг амри ғоягни эзмак.

Мен «ўз» эмасман. Мендан узоқсан,
Меҳнат йўлида жиндак тузоқсан...

Қизиги шундаки, ёш шоирлар ижодини диққат-эътибор билан кузатган Чўлпон 1925 йили Ботунинг «Умид учқунлари» тўплами нашр этилгач, унга — шу тўпландан ўрин олган «Кел, бизга кулайлик» шеърининг вазн хусусиятларини сақлаган ҳолда — «Тан бердим» деган шеърини ёзган ва унга дўстона туйғулар билан қўл узатган эди. Аммо Боту устоз қўлини ҳавода муаллақ қолдирибгина қолмай, унга юқорида парчаси келтирилган шеърни «бағишлади». Кўп ўтмай, Чўлпонга аталган яна «Сизга» сарлавҳали шеърини эълон қилди. Бу шеър ҳам, аввалгисидек, одоб доирасидан чиққан сатрлардан иборат.

Бу икки шоир ўртасидагина эмас, балки икки авлод ўртасидаги, икки хил дунёқараш ўртасидаги муросасиз курашнинг ифодаси эди. Боту совет тузумининг куйчиси сифатида Чўлпон ва унга маслакдош кишиларнинг душмани эди. Шунинг учун ҳам у Чўлпонга қарши кетмакет «шеърый» ўқлар отишдан ўзини тиймади.

Ботунинг Чўлпон ва чўлпончиликка қарши бундай одобсиз чиқишлари даврнинг ҳоким мафкураси вакиллари томонидангина эмас, ёш авлод томонидан ҳам қизгин кутиб олинди. Ана шу ғоявий кураш ҳандақларида Боту секин-аста «янги турмуш» куйчиларининг, совет тузуми маддоҳларининг пешқадам намояндасига айланиб борди.

Уша йилнинг сўнгги кунларида Боту «Ғоя йўлида» деган яна бир шеърини ёзди. Шеърда айтилишича, лирик қаҳрамоннинг «Қаъбам қайда?» деган саволига:

Дедилар:

— Узоқ жойда!..

— Қайси йўл тўғри? —

Дедим.

Дедилар:

Бунга — бу!

— Унга — у!

Ҳар қайсимизга!

Ҳар қайси йўл тўғри!

Йўлларни санадим,
Сўлга қарадим.

Боту танлаган йўл ўша йилларда «сўл» йўл деб аталар эди. У ана шу йўлни танлаган эди:

Сўлга кетдим.
Тиконли ерларга етдим;
Тиконларни янчдим,
Ерларга санчдим.
Қўрқмадим,
Қўрқмайман
Қўрқоқ ваҳмлардан,
Қўрқоқ тиконлардан!

деб ёзди у Чўлпон ва унинг маслакдош дўстларини назарда тутиб.

«Маориф» лақабли ҳуфя 1926 йил 7 апрель санали чақувномасида бундай маълумотни берган:

«Бир пайтлар ўзбек шоирлари Боту билан Абдулҳамид Сулаймон ўртасида келишмовчилик чиққан, натижада улар вақтли матбуотда бир-бирларини танқид қилганлар. Бундан ташқари, фарғоналик ва тошкентлик артистлар Москвада бўлган пайтларида улар ўртасида ҳам жиддий низо пайдо бўлган. Бу икки нуқта баъзи масалалар бўйича Икромов билан Эшонхўжаев ўртасидаги баҳсларни келтириб чиқарди, натижада эшонхўжаевчилар икромовчиларга ғаразли муносабатда бўла бошладилар. Ҳозирги вақтда Оврүпода яшаётган ўзбек ўқувчилари ва адабий ходимлар, жумладан, Москвадаги Абдулҳамид Сулаймон, Қизил Йўлдош, Усмон Мўминов ва Германиядаги ўқувчиларнинг бир қисми Икромовга хайрихоҳлик билдирмоқда.

Икромов гуруҳи ёшлар ва зиёлиларга таянмоқда».

Бундай чақувномаларни ўқир экансиз, 20-йилларда ўзбек зиёлилари ўртасида пайдо бўлган англашилмовчиликларни уларнинг ўзлари эмас, балки ГПУ ходимлари келтириб чиқарганларига амин бўлиб борасиз. Бу фикр Боту билан Чўлпон ўртасидаги муносабатларга ҳам тегишлидир.

1927 йил феввалида Самарқандда ўзбек зиёлиларининг 2-қурултойи бўлиб ўтган. «Кекса» авлод вакили, таниқли адабиётшунос Вадуд Маҳмуд ёт унсур сифатида қурултойдан ҳайдаб чиқарилган. Уша йилларнинг бу шов-шувли воқеаси тўғрисида Боту бундай ёзган эди:

«Бу, албатта, Вадуднигиня ҳайдаш эмас, балки Вадуд фикрида бўлган ҳамма ёт унсурларни ҳайдашдир. Бу, пролетар маданиятининг юксалиш йўлида жонбозлик қилувчи тўлқинли кучларнинг эски кучларга берган буюк зарбасидир».

Ботунинг бундай ғазабнок сўзлари ва шеърларини ўқир эканмиз, уни Чўлпон ва Вадуд Маҳмуд сингари «кекса» авлод вакилларини кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ киши сифатида тасаввур этишимиз ҳеч гап эмас. Ҳолбуки, улар ғоявий кураш майдонида рақиб бўлсалар-да, бир-бирларига нисбатан самимий ҳурмат ҳам туйганлар. Тўғрироғи, Чўлпонни ғоявий кураш майдонига Ботунинг советларга бағишланган юраги чақирмоқчи бўлган. Чўлпон эса доно устоз сифатида тарихнинг сўл сўқмоқларида Ботунинг адашиб юрганини яхши сезган.

Бу икки шоирнинг ўзаро муносабатларидан хабардор кишиларнинг шаҳодат беришига кўра, улар 1924—1926 йилларда Москвада яшаганлар. Чўлпон драмстудияда адабий эмакдошлик вазифасини ўтаган. Боту эса I-Москва давлат дорилфунунида таҳсил кўрган. Уша кезларда дорилфунундоши Валентина Петровна Васильевани севиб, унга уйланган Боту 1926 йилнинг бошларида ўғил кўрган. Ёш келин билан куёв минг хил исмларни саралаб, улардан бирортасини ҳам ширин фарзандларига муносиб кўрмаганлар. Бу икки ёшнинг ҳужжатсиз гўдак билан яшаши Янги Арбатдаги тартиб посбонларининг ғашини келтириб, улар ҳатто келин билан куёвга жарима ҳам солмоқчи бўлганлар.

Шундай кунларнинг бирида Ботунинг ётоқхонасига меҳмон бўлиб келган Чўлпон бу кулгили воқеадан воқиф бўлиб: «Ўзбек йигити билан рус қизининг озод севгисидан туғилган фарзандга Озод деб исм қўйган маъқул. Шояд бу фарзанд яқин орада озод халқнинг озод фарзанди бўлса», — деган. Чўлпон бу сўзларни тоза рус тилида айтиб, «Озод» сўзини «Азад» деб талаффуз этган, албатта. Лекин ёш келин, тўғрироғи, ёш она ёрдўстларнинг фарзанд исмини «Азот»га айлантириб юборишлари мумкинлигини айтиб, бу исмдан кўнгли тўлмаганлигини изҳор қилган. Шунда Чўлпон ўзбек тилида «озод», «озодлик» сўзларининг турли шакллари борлигини таъкидлаб, «Эркли» сўзи ҳам гўзал эканлигини айтган. Шундай қилиб, келин ва куёв Чўлпоннинг маслаҳати билан тўнғич фарзандларига Эркли исмини қўйганлар.

Шу кунни кечаси, Чўлпон кетганидан кейин, Боту гўдак фарзандга бағишлаб «Уғлим Эркилга» деган шеърини ёзган. «Сочларингни куй билан аста-аста тарайман. Теран, улуг ўй билан Кўзларингга қарайман» сатрлари билан бошланувчи бу шеър қуйидаги банд билан тугайди:

Чин эрк кулган ўлкада,
Кўзим, ўсиб турасан.
Янги гўзал дунёни,
Албатта, сен қурасан.

Бу сўнги сатрларда Чўлпон баён қилган армонлар билан Боту кўнглидаги орзулар ўзаро туташган ҳолда ифодаланган.

Афсуски, Боту ўзининг кейинги ижодий ҳаётида, баъзи шеърларини эътиборга олмасак, ўзини Чўлпон билан яқинлаштирувчи нуқталарни ахтармади. Унинг дунёқараши, ижодий ва ижтимоий фаолиятини назорат қилиб турган кучлар бу икки шоир ва бу икки авлоднинг яқинлашувидан манфаатдор эмас эди. Улар ҳатто Ботунинг ҳам ёшлар ўртасида катта обрў ва эътиборга молик бўлиб бораётганидан ҳавотирланиб, 1930 йилда уни ўзбек адабиёти бўстонида бир умрга юлиб ташладилар.

Агар бу икки истеъдод соҳиби бошқа замонда яшаб, бир-бирларига дўстлик ва маслакдошлик қўлини узатганларида, XX аср ўзбек адабиёти хазинасида умрбоқий асарлар кўпроқ яратилган бўлар эди.

АБДУЛЛА АЛАВИЙ

Кунларнинг бирида Ғафур Ғуломнинг рафиқаси Муҳаррама ая билан суҳбатлашар эканман, Олмос (шоирнинг қизи) онасидан Чўлпоннинг уйимизга келганини айтиб беринг, деб илтимос қилди. Шуида аянинг чеҳрасига илиқ нур таралиб, бир дам сукут қилди-да, деди:

«Чўлпон 30-йилларда (аниқ эсимда йўқ) хотини Катя билан уйимизга меҳмонга келди. Бирам маданиятли, бирам хушмуомала киши экан, Чўлпон. Мен билан кўришар экан, одатимизга кўра, қўлига сув тутдим. Шунда у нима учундир гаши келиб, «Сизга ким ўргатди буни? Эркак кишининг қўлига аёл кишининг сув қуйиши қадим замонлардан қолган ёмон одат. Чўрилик белгиси бу!..» — деди у. Мен Кўқонда туғилганим, оила-

Мизда шундай расм бўлганини айтдим. Чўлпон менинг хатти-ҳаракатим чўрилик белгиси эмас, балки мезбоннинг меҳмонга ҳурмати эканлигига ишонч ҳосил қилгач, қўлини узатди. Мен бунақа чиройлик қўлни умримда кўрмаганман. Ҳозир ҳам унинг ўша чиройлик, узун-узун бармоқлик қўллари кўз олдимда турибди. Ажойиб киши эди; Чўлпон; Ўта маданиятли, ўзи ҳам; сўзлари ҳам ниҳоятда чиройлик...»

Муҳаррама ая хотирасида қолган Чўлпоннинг бу образини мен бошқа бирор кишининг хотирасида учратмадим. Ҳолбуки, шу хотиралардаги Чўлпон ҳақиқий Чўлпондир. У улуғ шоирлигига муносиб нозиктабъ, ўта маданиятли, руҳан бой ва гўзал инсон эди. Биз тилга олаётган адабий муҳитда ана шу Чўлпонга бирдан-бир яқин, дилдош ва руҳдош киши Абдулла Алавий эди.

Абдуллахон Ҳакимхон ўғли 1908 йилда Тошкент вилоятининг Пискент туманидаги Мўминобод маҳалласида дунёга келган. У шу маҳалла номининг жонли тимсоли бўлиб, мўминлигидан ташқари, ички маданияти гўзал, нуктадон олим ва нозиктабъ шоир ҳам эди. Чўлпон билан Алавийнинг бири узук бўлса, иккинчиси шу узукнинг ёқут кўзи бўлган. Ундаги тоза қон Муҳаммад пайғамбарга бориб тақалгани учун уни «улвий», деб атаганлар.

Онаси Ҳабибахон истеъдодли шоира, меҳрибон она, ҳамқишлоқларининг доно маслаҳатчиси бўлган. Абдуллахон болалик чоғида ана шу онанинг мумтоз ғазаллари ва бисотидаги халқ қўшиқларидан баҳраманд бўлиб ўсган. Ўғлини жондан ортиқ севганига қарамай, Ҳабибахоним унинг табиатидаги фазилатларни, истеъдод ёғдуларини кўриб, дастлаб Тошкентга, кейин Ленинградга бориб ўқишига розилик берган.

Абдуллахон дастлаб Пискентда очилган рус-тузем мактабида ўқиб, рус тилини ўрганди, лотин ва француз тиллари билан ошно тутинди. Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йилларда Тошкентга кўчиб келиб, чамаси, дорилмуаллиминда Раҳматулла Султонов билан олдинма-кейин таҳсил кўрди. Унинг Чўлпон билан танишуви шу йилларда бўлди. 1924 йили, Чўлпон Москвага кетишга чоғланиб турган пайтда эса Нева бўйларида жойлашган шаҳарга бориб, аввал жонли Шарқ тиллари институтида ўқиди, кейин эса ўзи ҳам шу институтда ўзбек тилидан амалий машғулотларни олиб борди.

Абдуллахоннинг отаси Ҳакимхон Алавий ўртаҳол

деҳқон бўлиб, эрта баҳордан то кеч кузга қадар боғдорчилик юмушлари билан шуғулланган. Бу юмушлардан чарчаган пайтларида, айниқса, қишнинг зерикарли узун тунларида девонлар, баёзлар, жангномаларни ўқиб, ёр-дўстлари билан нафис мажлислар қуришни севган. Абдуллахон шундай мажлисларда қатнашиб, Навоий ва Фузулий сингари ўзбек халқи учун азиз сиймолар ижоди билан танишган, улар ғазалларининг мағзини чақишга уринган. Унинг Юнус Мақсудий хотираларида тилга олинган навоийхон ва фузулийхонлиги шу тарзда Пискентда бошланган. Ленинградга боргандан кейин эса у Блок, Брюсов сингари 20-йилларда машҳур бўлган рус шоирлари ижодидан баҳраманд бўлган.

Агар Алавийнинг бизга етиб келган бор-йўғи етти-саккиз нафар шеърини ўқисак, уларда, Чўлпон сингари, «бир хил»ликдан қочиб, шеърининг янги-янги уфқларига интилган шоирни кўрамиз. Ана шу нуқтада унинг Чўлпонга яқинлиги, маслакдошлиги, изланишлар оламидаги биродарлиги ёрқинроқ кўринади.

Мана, унинг «Эркин саҳоб» деган шеъри. Шеърнинг иккинчи номи — «Оқ булут». Бу шеърга «Паранжилар олинмоқда. Хотин-қизлар мажлисларимизга иштирок этмоқдалар», деган жумла пешсўз сифатида илова қилинган. Лекин шеърни ўқир эканмиз, унда паранжи муаммосидан кўра муҳимроқ фикрнинг ниш бериб турганлиги аён сезилади.

Мана, баъзи бир сатрлар:

Қоронғу, даҳшатли кечанинг қўйнида
Кўмилмишди нозик оқ булут,
Зулматдан кишанлар у нафис бўйида
Бўғар эди: «Ҳаққинг, — деб, — унут!»
«Унутгил» «ман»лигинг, унутгил барчасин,
Эсдан чиқар ўйноқ кунингни.
Баҳорнинг шамоли белинг қучмасин,
Титратмасин нафис ташингни.

20-йилларда яшаган аксар шоирлар ижодида хотин-қизлар озодлиги мавзуи пешқадамлик қилганди. Лекин Ойбек, Ҳамид Олимжон, Яшин сингари шоирлардан фарқли ўлароқ Чўлпон, Алавий сингари шоирлар бу мавзуни ёритишда унга ўзга маъно ҳам берганлар. Аниқроғи, улар истиқлол ғоясини илгари суришда хотин-қизлар мавзудан назокат билан фойдаланганлар. Шу маънода Чўлпоннинг, чунончи, «Мен ва бошқалар»

шеърига мурожаат этсак, сарлавҳа тагидаги «Ўзбек қизи оғзидан» сўзлари яхши бир ниқобдек кўринади.

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,

Уйнаган бошқалар, биғлаган менман,

Эрк эртақларини эшитган бошқа,

Қўллик қўшиғили тинглаган менман...

Чўлпоннинг бу шеърда хотин-қизлар номидан «мен» дейиши тасодифий эмас. Унинг лирик «мен»ида нафақат ўзбек қизи, балки умуман ўзбек халқи образи ўз тажассумини топган.

Алавий гарчанд 30-йиллар аввалида ўз ажали билан вафот этган бўлса-да, кейинчалик унга ҳам «миллатчи» деган тамға ёпиштирилган. Совет ҳокимияти марҳумларга ҳукумат нишонларини берганидек, уларни «аксилинқилобчи», «миллатчи», «халқ душмани» сингари ўзи севган «унвонлар»дан ҳам бенасиб этмаган. У ҳатто қатағон этилмай туриб дунёдан ўтган Бехбудий, Алавий сингари сиймолар хотирасидан ҳам қўрққан. Ва бу ҳол бежиз эмас. Улар озодликни, мустақилликни, эл-юртлари узра ҳуррият офтоби балқиб туришини исташган. Чўлпон билан Алавий ўртасидаги дўстлик дарахти ана шу манбадан озуқа олгани туфайли ям-яшил эди.

1925 ёхуд 1926 йилимикан, Ленинградга машҳур турк олими Фуат Кўпрулузода келган. Уша кезларда Нева дарёси метин қирғоқларидан тошиб, шаҳар кўчалари бўйлаб ҳамла қилган. Қанчадан-қанча биноларнинг биринчи қавати сув остида қолган. Шоирнинг жияни, таниқли фольклоршунос олима Музайяна Алавияйтишича, турк олимнинг Ленинград билан видолашиши шундай тошқин кунларга тўғри келибди. Абдуллахон юпун кийингани ва Ленинграднинг хира ёмғири савалаб турганига қарамай, азиз меҳмонни кузатиб, вокзалга чиқибди. Бусиз ҳам чор атрофи сув билан қуршалган шаҳарда ўпкаси яллиғланай-яллиғланай деб турган шоир шу куниеқ оғир хасталикка йўлиққан.

Шу воқеадан кейин у Ялтада шифоланиб, Самарқандга қайтган. 1927 йилнинг иккинчи палласидан бошлаб Педагогика академиясида домлалик қилган кезларида у билан Чўлпон ўртасидаги гурунглар яна олий нардада давом этган. Лекин бу, аввалги, назокатли, соғлом Абдуллахон эмас эди. Тез-тез йўталиб, ўпкаси ҳилвираб қолган Алавийни ҳаётга қайтариш учун дўстлари ҳар йили Ялтага юбориб турганлар. Арслонбоб сингари жан-

натмонанд ерларга олиб борганлар. 1930 йили эса у ўн бир ой давомида Ялтада — «кислород ёстиғи» ичидаги шаҳарда яшаган.

...1929 йили бир гуруҳ самарқандлик маорифчилар ҳам ҳибсга олинган, яънигина маориф халқ комиссарининг ўринбосари этиб тайинланган Боту устига туҳмат тошлари отила бошлади. Унга қўйилган айблардан бири Валентинага «бой-феодалларча муносабат»да бўлиши эди. Бу туҳматдан хавфсираган Боту 1930 йилнинг таътил кунларида икки боласини ўзи билан олиб қолиб, хотинини Ялтага истироҳат учун кузатган. Валентина Васильевна Ялтада Алавий билан учрашиб, хаста шоирнинг ширин суҳбатларидан баҳраманд бўлган.

Кунларнинг бирида улар рақс майдонида ҳордиқ олар эканлар, кимдир келиб, Валентинанинг қулоғига Ботунинг ҳибсга олинганини айтади. Бундан хабар топган Алавий юрагини қуршаган алам захрини тўкиш учун рақс майдонига, худди бургутдек отилиб, «Лезгинка»га тушади. Хасталигини унутгандек рақсда парвоз этади. Парвоз эта-эта «гурс» этиб йиқилади. Эҳтимол, у Самарқандда ўзини ҳам НКВД ходимлари кутаётганини билиб, сўнгги кучини рақсга бергандир. Эҳтимол, у сўнгги кучидан айрилгач, ана шу тоза ва мусаффо масканда бир жасад ўлароқ қолмоқчи бўлгандир.

Уша йилнинг охирларида силласи қуриган Алавий Самарқандга қайтади. Мустақил юриш имконига эга бўлмаган шоирни дўстлари — Санжар Сиддиқ билан Искандар Икромов суяб олиб келишади. Абдулла Алавийнинг она юртга оғир аҳволда қайтганини эшитган Чўлпон уни зиёрат қилиб, қарийб сўнгги дақиқасига қадар унинг ёнида бўлади. Ниҳоят, 1931 йилнинг 8 январиди, хастахонага ётганининг тўққизинчи кун, халқимизнинг яна бир ардоқли фарзанди авжи қирчиллама ёшида оламдан ўтади.

Шу куннинг эртасига. ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган шоирни қабрга қўядилар. Шоирнинг онаси Ҳабибахоним фарзанди ўлимидан қандай куйган бўлса, Чўлпон ҳам шундай куяди. 9 январ куни у шоир суратини қўлига олиб, у билан ғойибона, сўзсиз суҳбат қуради. Сўнг сурат орқасига бундай сўзларни юрак қони билан ёзади:

«Абдулла Алавий абадий уйқуга кетди.

Эй улвий йўлдошим, юмшоқ тилингни
Улимнинг омонсиз панжаси олди.

Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Тилимда сўз деган нарса йўқолди.

У юмшоқ тилингда у юмшоқ сўзлар...
Шулар эмасмиди кўпни банд этган?
Демак, эй йўлдошим, қора ерларга
Ширин сўзларингнинг Лайлоси кетган.

Дедим-ку, тилим йўқ! Бу сўзсиз тилим
Теваси йўқояган бадавзий бўлди.
Менинг тилим эмас, бутун бир элнинг
Мулойимшеваси ерга кўмилди.

Сен тилга ипақдек кўйлак кийгиздинг...
Йўқ, дўстим, у кўйлак битмасдан қолди.
Мен сендан айрилдим. Шу ондан бошлаб
Айрилиқ тилимга калолат солди.

Абадий дўстинг

Абдулҳамид Сулаймон.

9. I. 1931 й.»

Бу гўзал шеър, бу сўзли йиғи Чўлпоннинг марҳум
дўсти хотирасига ёққан сўнги чироғи, дилларини ўрта-
ган оҳу фироғи, кўзларидан оққан мотам булоғидир.

Чўлпон 1937 йил ўроғи ишга тушгунига қадар яқин
ёр-дўстларидан шу тарзда жудо бўлиб, юрак-бағри ҳу-
виллаб, Сталин ва сталинчалар ўрнатган дор сари ўлик-
лар ёди, тириклар фарёди, умидлар барбоди билан аста-
секин бормоқда эди.

УСМОНХОН ЭШОНХУЖАЕВ

Чўлпон ҳаётининг ҳам нурли, ҳам зулмат билан тўла
саҳифаларини Усмонхон Эшонхўжаевсиз тасаввур этиш
маҳол.

20—30-йилларда Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳаётида
катта мавқе касб этган кишилардан бири, шубҳасиз,
Усмонхон Эшонхўжаевдир.

Бу йирик давлат ва партия арбобининг марҳаматла-
рини кўрган Комил Яшин «Еднома» китобида унга та-
лайгина саҳифалар ажратиб, жумладан, бундай сўзлар-
ни ёзган:

«...Орадан жуда кўп йиллар ўтганига қарамай, қора
мағиздан келган, қошлари қалин, боқишлари ўткир бу

кишининг файзли ва нурли сиймоси сира кўзимдан кетмайди. Унинг ёқимли кўринишида кишини сеҳрлайдиган қандайдир файз бор, шу ваддан икки оғиз гаплашганидаёқ одамни ўзига қаратиб олар, сермаъно сўзлари, табиий ва кучли мантиқи билан қай мавзуда мувоҳаса қурмасин, устун келар, ўринли ва асосли мисоллари билан тамомила ром этарди. Тил бобида биров унинг олдига тушолмасди. Рус тилини она тилидай ичиб юборган; нотиклигини кўрганингизда ҳайратдан ёқа ушлардингиз. Айниқса ўша, инқилобдан кейинги дастлабки йилларда ўзбекларнинг аксарияти рус тилини яхши билишмас; билимдон одамлар кам учрарди. Мана шундай шароитда ҳар жиҳатдан билимдон ва тил билладиган кишини кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолиши турган гап эди.

Устоз адиб А. П. Чеховнинг инсонда ҳамма нарса гўзал бўлмоғи кераклиги борасидаги машҳур сўзлари қанчалар тўғрилигини ана шу инсон мисолида яққол кўрса бўларди. Унинг ўзи ҳам, сўзи ҳам, кўриниши ҳам, муомаласи ҳам ҳар қандай кишига хуш келарди. Шу ваддан бўлса керакки, у ёш бўлишига қарамай, қисқа вақт ичида яхшигина обрў орттирган ва масъулиятли вазифаларга мақбул кўрилганди».

Усмонхон Андижоннинг таниқли маърифатпарвар бойларидан бири Эшонхўжанинг ўғли бўлиб, Комил Яшиннинг хотирлашига кўра, 16—17 ёшларида «тепки арава» — велосипедда юрар, бошига шапка кияр, портфелини елкасидан ошириб тақар, рус гимназистлари киядиган формада мактабга қатнар эди. Яна шу замондошимиз берган маълумотга кўра, у Андижоннинг Хаканга кетаверишдаги Вайрона деган жойда рус бойлари қурган қўш қаватли мактабда ўқиган.

Ушбу сўнгги хотирага асосланиб айтиш мумкинки, у, айрим тарихчиларимиз ёзаётганларидек, рус-тузем мактабида таҳсил кўриш билан бирга бадавлат рус муҳожирларининг ўз фарзандлари учун очган мактабларида ҳам ўқиган.

Ўз даврининг илғор кишиларидан бўлган Сулаймон баззознинг Эшонхўжани билмаслиги, унинг Усмонхон исмли фарзандининг рус мактабида рус болалари билан бирга ўқиётганидан хабардор бўлмаслиги мумкин эмас. Тахмин қилиш мумкинки, унинг Абдулҳамидни рус-тузем мактабига ўқишга беришига ҳам ушбу факт таъсир этмай қолмаган.

Усмонхон Чўлпондан бир ёш кичик бўлиб, 1899 йили

йинги аср арафасида туғилган. Рус мактабида таҳсил кўргани ва рус тилини барвақт ўзлаштиргани учун Октябрь тўнтариши арафаларида Андижонда фаолият кўрсатган Д. Урюпин, А. Салаев, И. Шадиرو, Н. Бильдин сингари большевиклар уни ўз таъсир доираларига тортганлар ва Усмонхон улар таъсирида ёшлик йилларидаёқ чоризмни ағдариб ташлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган яширин ташкилотга келиб қўшилган.

Яшин камина билан қилган суҳбатларида Чўлпоннинг ҳам Андижондаги шундай яширин ташкилотнинг аъзоси бўлганлигини ва бу ҳақдаги ҳужжатни ўз архивидан топиб олганлигини кўп бор айтган. Аммо у, бошқа талайгина маълумотлар сингари, бу ҳужжатни ҳам ошкор этишни истамаган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг муҳбири Маҳмуд Саъдий атоқли драматург билан Чўлпон ҳақида суҳбат қилаётган кезлари бизнинг илтимосимиз билан унга шу ҳақда ҳам савол берган. Аммо ўта эҳтиёткор адиб муҳбир саволига усталик билан чап бериб, фақат шу сўзларнигина айтган:

«Чўлпон фақатгина шоир, ижодкор бўлиб юрган эмас-да. У ижтимоий ҳаётга фаол аралашган. Чор ҳукумати даврида ўзбек зиёлиларининг чоризмга қарши курашувчи яширин ташкилотлари бўлган. Маркази Тошкентда (бошлиғи Мунаввар қори) бўлган. Бу ташкилот аъзоларининг Самарқанддаги Маҳмудхўжа Бехбудийлар билан алоқалари яхши бўлган. Қадимчилар эса, жадидларнинг бундай ишларига қарши чиққанлар. Эсимда, поччам Абдуҳаким Сарқоров 2—3 кун сандиқнинг ичига кириб, қадимчилардан яшириниб ётган. Қауфманлар ўзбек зиёлиларининг келгинди босқинчиларга, уларнинг амалдорларининг сиёсатига қарши хатти-ҳаракатларини сезиб қолган. Мен топган ҳужжатда Чўлпон ака, Абдуҳаким поччам ва яна бир қанча одамларнинг рўйхати бор».

Афсуски, Яшин ушбу рўйхатдаги бошқа андижонлик истиқлолчилар номини тилга олмаган. Аммо тахмин қилиш мумкинки, бу рўйхатда Усмонхоннинг ҳам номи, албатта, бўлган. Усмонхон 1917 йил арафасида Андижонда нашр этилган ва «Садои Туркистон» газетаси билан муштарак сиёсий-ижтимоий дастурга эга бўлган «Туркестанский голос» газетаси билан ҳамкорлик қилган. Агар шу йилларда Чўлпоннинг ҳам «Туркестанский голос» ва унинг муҳаррири В. Чайкин билан яқин алоқада бўлганини эътиборга олсак, унинг ҳам-

Шаҳри Усмонхон Эшонхўжаев билан 1917 йил инқилобларига қадар бирга бўлгани ва ягона мақсад йўлида ҳаракат қилгани бир қадар ойдинлашади.

Рус большевиклари билан ҳамкорлик қилган аксар ўзбек зиёлилари сингари Усмонхон Эшонхўжаевнинг Октябрь тўнтаришидан кейинги фаолияти ҳам шўровий йўналиши ва моҳияти билан ажралади. 1920 йили Москвага, Я. М. Свердлов номидаги Коммунистик университетга ўқишга юборилган. У. Эшонхўжаев ўша йилиёқ большевиклар партияси сафига киради. У 1921—1923 йилларда Туркистон Маориф халқ комиссариати ихтиёрига ишга юборилиб, комиссариат қошидаги илмий кенгашга раис этиб тайинланади. 1923 йил ноябридан 1924 йил январига қадар Туркистон Компартияси Сирдарё вилоят қўмитасида котиб, 1924 йил январидан апрелига қадар бўлган вақтда Москвада РКП(б) Марказий Қўмитасида инструктор, ўша йилнинг май-август ойларида Туркистон Республикаси халқ маориф комиссари ва РКП(б) МҚ Урта Осиё бюросида тарғибот-ташвиқот бўлими мудир лавозимларини адо этади. 1925—1930 йилларда эса Москвадаги Қизил профессорлар институтида таҳсил кўриш билан бирга республиканинг ижтимоий ҳаётида ҳам иштирок этишга интилади.

Усмонхон Эшонхўжаев 1921—1924 йилларда Туркистон Маориф халқ комиссариати ва Урта Осиё бюросининг тарғибот-ташвиқот бўлимида хизмат қилар экан, ўзига берилган кенг ҳуқуқлардан фойдаланиб, Чўлпонни ҳам шўро идораларига жалб этади. Чўлпоннинг шу йилларда Маориф халқ комиссариати тизимидаги идораларда хизмат этиши аввало ҳамшаҳри У. Эшонхўжаевнинг ташаббуси билан рўй берган.

1921 йил Туркистон зиёлилари ҳаётига яна бир муҳим йил сифатида кирди. Туркистон мухторият ҳукуматини ёқлаб чиққан жаидлар қувғин остига олинди, уларнинг қатор намояндалари эса қамоққа ташланди. Шўро ҳокимияти собиқ жаидлар олдида фақат бир имконият — шўролар билан муросан мадора қилиш имконияти қолганини кўрсатди. Шундай тарихий вазиятда жаидларнинг бир қисми онгли равишда ўз маслақдош дўстларидан ажралиб, шўролар тарафига ўтдилар. Жаидларнинг қолган иккинчи қисми Мунаввар қорининг даъвати билан шўро идораларига жойлашиб олиб, ўз мансаблари ва имкониятларидан халқ ва ватан манфаати йўлида фойдаланишга қарор қилдилар. Худди шундай нозик бир даврда У. Эшонхўжаевнинг Чўлпон-

ни Маориф халқ комиссариатига таклиф этиши ҳам маърифатпарвар шоир учун айни муддао бўлди.

Усмонхон юқорида қайд этилган партиявий вазифаларни ўтар экан, айни пайтда журналистик фаолият билан қизғин шуғулланади. У 1922 йил августидан «Инқилоб» журнаliga, шунингдек, Туркистон Маориф халқ комиссариатининг «Билим ўчоғи» журнаliga муҳаррирлик қилади. 1922 йил 10 сентябридан «Қизил байроқ», «Туркистон», «Қизил Ўзбекистон» номлари билан нашр этилган Туркистон Марказий Комфирқанинг нашри афкорига ҳам муҳаррир этиб белгиланади.

Шуни унутмаслик керакки, шу йилларда бу нашрларга муҳаррирлик қилган кишилар тез-тез алмашилиб турган. Усмонхонни ҳам уларда узоқ вақт ишлаган, деб бўлмайди. Шунга қарамай, Чўлпоннинг худди шу даврда Туркистон коммунистларининг марказий органида ўз асарлари билан қатнашиши ва ҳатто бу нашрларда хизмат қилиши ҳам Усмонхоннинг ёрдамсиз бўлмаган. Чўлпон у билан айрим масалаларда маслақдош бўлгани учун бу нашрларда хизмат қилган.

Чўлпоннинг зикр этилган нашрларда эълон қилинган шёър, ҳикоя, публицистик ва адабий-танқидий мақолаларини қуватар эканмиз, уларда ижтимоий йўналишнинг устиворлик қилгани аниқ кўринди. Тахмин қилиш мумкинки, Усмонхон ва бошқа муҳаррирлар шу йилларда Чўлпонни ўз таъсир доираларига тортишга, ундан шўро ёзувчисини «яратиш»га кўп урингандар. Усмонхон шу масалада айниқса фаоллик кўрсатган, десак, янглишмаган бўламиз.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Усмонхон Эшонхўжаев 1925—1930 йилларда Москвада яшаб, Қизил профессорлар институтида ўқиди. Бу институтни битирган бошқа кишилар қатори у ҳам профессор илмий унвонига ўзбек олимлари орасида биринчи ўлароқ мушарраф бўлди. Узини шундай мартаба кутаётганини билган Усмонхон 1927 йили «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида Чўлпон ҳақида баҳс бошланганида бу мубоҳасага аралшиб, унга ҳакамлик қилишга ҳуқуқли, деб билди. Айн (Олим Шарафиддинов) нинг Чўлпонни кескин қораловчи мақоласига қарши Ойбекнинг «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак» деган мақоласи эълон қилиниб, ёш шоир ўз устозини катта жасорат билан ҳимоя қилиб чиққанида, Усмонхон шу газета саҳифаларида «Мунаққиднинг мунаққиди» деган мақоласи билан Ойбекка ҳам, Чўлпонга ҳам таъна тошларини отди. Ок-

тябрь тўнтаришининг ўн йиллиги муносабати билан Шўро давлати раҳбарларида «кекса зиёлилар»га нисбатан кескин ўзгариш рўй берганини сезган Усмонхон мазкур баҳсга аралашиб ва унга ҳакамлик қилиб, ўзига сиёсий балларни олмоқчи бўлди.

Маълумки, ўзбек ёзувчиларини шўро ва буржуа ёзувчиларига ажратиш кампанияси авж олганида, таниқли адабиётшунос Олим Шарафиддинов Чўлпонни буржуа ёзувчилари қаторига узил-кесил ўтказган ва уни янги шўро даврига ёт шоир, деб эълон қилган эди. Ойбек бу ўта хато фикрга қарши чиқиб, XX асрдаги улуг ўзбек шоирини ҳимоя қилган ва унинг шеърий маҳоратда тенгсиз шоир эканлигини исботлаган эди. Усмонхон О. Шарафиддинов билан Ойбек ўртасидаги ана шу баҳсга аралашиб, ўз исм-шарифини «Айн» таҳаллуси остига яширган мунаққид тарафини олди ҳамда «Шоир Чўлпон ўзининг руҳий ташкилоти ва мафкуравий маҳсулоти билан астойдил замонамизнинг ҳукм сургучи интилишининг олдига тушиб, югуриб кета оладими? Ҳақиқатни тасдиқ қилиб қўйишга мажбурмиким — йўқ», дея қатъий хулоса чиқарди. Бу ёш шоирга зарба бериш ва Чўлпонни буржуа шоири сифатида адабиёт майдонидан четлаштиришга интилаётган кучларга ён босиш эди. Аниқроқ, айтганда, бу Чўлпонга нисбатан хиёнат эди.

Ўзини Усмонхоннинг шогирди деб билган, унинг ҳар бир сўзини мўътабар деб тушунган Яшин сингари ёшларнинг узоқ йиллар мобайнида Чўлпонни оқлаш ишига тиш-тирноқлари билан қаршилиқ кўрсатганларининг сабабларидан бири ҳам худди шундадир.

Тарихнинг аччиқ сабоқларини қарангки, Қизил профессорлар институтини тугатган Усмонхон Эшонхўжаев қандай масъул лавозимларда ишлаган ва ҳатто ўз дўстига хиёнат қилиб бўлса-да, шўро давлатига содиқлигини намоён этган бўлмасин, уларнинг ҳар иккиси 1937 йили «халқ душмани» сифатида ҳибсга олиниб, отиб ташланди.

САИД АФАДИ

Қагта шоҳкўчаларни турли-туман кичик кўчалар кесиб ўтганидек, Чўлпон сингари улкан тарихий сиймоларнинг ҳаёти ҳам хилма-хил соҳа кишилари билан учрашув, дўстлашув ва видолашувдан иборат. Чўлпон, ўз табиатига кўра, байналмилал зотлардан бири бўл-

гани учун уни қуршаган муҳитни турли миллат вакиллари ташкил этганлар. Шундай кишилардан бири Саид афандидир.

Саид афанди 1896 йили Ҳиндистоннинг Панжоб вилоятига қарашли Бета шаҳарчасида дунёга келган. У ҳинд мусулмонларидан бўлгани учун ёшлигиданоқ Туркистонга айрича муҳаббат қўйган. Ана шундай самимий туйғулар таъсирида у 1914 йили Самарқандга келиб, шу ерда истиқомат қилаётган ватандоши Маҳқумиддин қози Шамсиддинов исмли савдогар қўлида хизмат қилган. 1917 йилнинг охирларида, Октябрь тўнтариши тўфайли Туркистоннинг тинч-осуда ҳаёти издан чиқа бошлагач, у яна Ҳиндистонга қайтиб кетган.

Шубҳасиз, хориждан келган ҳар бир киши ГПУнинг доимий назоратида бўлгани ва жосусликда шубҳалангани учун Саид афанди ҳам 1937 йилнинг 17 ноябрида инглиз разведкасининг хуфяси сифатида қамоққа олинган. Шу муносабат билан бўлиб ўтган тергов пайтида уни ўзига-ўзи туҳмат қилишга мажбур этганлар. Шундай туҳмат билан йўғрилган сўроқномаларда Саид афанди Пешаворга қайтиб борганидан кейин Мамед Шафиқ ва Абдурашид Абдумажидов билан учрашгани, улар Саид афанди Туркистоннинг шарт-шароитларини ва унда яшовчи халқлар тилини яхши билгани учун ўзлари билан уни яна Туркистонга олиб бормоқчи бўлганларини айтган. Аммо шу ерда нозик бир нуқта ҳам бор. Гап шундаки, Саид афанди, шубҳасиз, терговчининг жисмоний тазйиқи остида ўзининг инглиз жосуслари томонидан ёлланганини тан олган:

«Пешаворда мен ҳинд Абдуллажоновнинг уйида турдим. Муҳаммад Шафиқ ва Абдулмажидов билан бўлиб ўтган суҳбатдан кейин Абдуллажоновнинг уйига бир киши кириб келди. Унинг фуқароларча пальтоси ичидан зобитлик формаси шундоққина кўриниб турарди. Ўзини Абдулгани Умаров деб танитган бу зобит менинг кимлигим ва қаердан келганлигимни сўради. Мен унга ўзим ҳақимда сўзлаб, Туркистондан келганлигимни айтдим. Умаров мени тинглаб бўлгач, ўша куннинг эртасига, унинг ҳузурига, сиёсий агентликка боришимни буюрди. Эртаси куни сиёсий агентликка бордим. Умаров мени хос хонасида қабул қилди. У мен билан суҳбат пайтида менинг Шўролар Туркистонига бориш ниятида эканлигимдан хабардорлигини маълум қилди ва баъзи махфий топшириқларни бажаришни таклиф этди. Мен унинг таклифини рад этмоқчи бўлдим, аммо Умаров

агар рад этадиган бўлсам, Ҳиндистонга қайтиш имкониятидан маҳрум бўлишим ҳақида огоҳлантирди. Бу пўлиса менга таъсир қилди ва мен рози бўлдим».

Саид афандининг инглиз разведкасига ёллангани, бизнингча, ГПУнинг уйдирмаси бўлиб, у бу уйдирма ёрдамида 30-йилларда Саид афанди билан озми-кўпми алоқада бўлган дин арбобларини қамаш ва йўқ қилишга эришган. Шунинг учун ҳам Саид афанди ҳаётининг бу шубҳали саҳифасига бошқа тўхталмай, у ҳақда билган маълумотларимизни ўртага ташласак, фойдали бўлади.

Шундай қилиб, Саид афанди Туркистонга иккинчи марта 1919 йили келиб, Тошкентнинг Қатортерак маҳалласида яшайди. Шу ерда имомлик қилган Абдувоҳид қори билан ошно бўлади. 1924 йилнинг охирларида эса 1-Орқа кўча маҳалласига кўчиб келиб, шу ерда имомлик вазифасини адо этган Абдуқодир Камолхўжаев билан яқиндан танишади. 1877 йили таваллуд топган мазкур зотнинг 1938 йил 14 январ куни бўлиб ўтган терговда айтишига кўра, Саид афанди Орқа кўчага кўчиб келиши муносабати билан ўз уйида катта зиёфат берган.

Саид афанди табиблик билан шуғуллангани учун дурустгина ҳаёт кечирган. Абдуқодир Камолхўжаевнинг берган маълумотига кўра, у 1926 йили Мираҳмад қорига от совға қилган, ўқтин-ўқтин унга мўмайгина пул ҳам бериб турган. Саид афандининг тошкентлик дин арбоблари орасида, шунингдек, ундан даво топган кишилар орасида катта обрў орттиргани айрим кимсаларни ташвишга солган. Улар 1931—1932 йилларда Саид афандининг сургун қилинишига эришганлар. Аммо Саид афанди сургун пайтида ҳам Мираҳмад қорининг уйига яширин равишда келиб-кетиб турган.

Саид афандининг инсоний фазилатлари тўғрисидаги тасаввуримиз озми-кўпми тўлиқ бўлиши учун Абдуқодир Камолхўжаевнинг қуйидаги сўзларини ҳам келтириш ўринлидир:

«Саид афанди 1937 йили анчагина вақт Чўлпон маҳалласида истиқомат қилган Қосимов (Исоқ қори)нинг уйида яшади. Қосимов ҳам Саид афандидан анча-мунча пуллар олиб турди. Саид афанди менга ҳам мунтазам равишда моддий мадад кўрсатиб, гоҳ 50 сўм, гоҳ ундан ҳам кўпроқ пул берган. Бундан ташқари, менинг оиламга меҳрибонлик кўрсатиб, масалан, хотинимга қимматбаҳо кўйлақлар совға қилган».

Абдуқодир Камолхўжаевнинг айтишича, у Саид афандини сўнгги бор 1937 йил октябрида кўрган; Шунда Саид афанди ундан вақтинча ўзини зиёрат этмасликни сўраган.

Саид афандининг фамилияси Фазлиддинов бўлиб, у Туркистонга келгунига қадар Афғонистонда дорифурушлик билан шуғулланган. У баҳоний динига мойиллик билдириб, Туркистонда бу диний оқимнинг тарқалишига сабабчи бўлган. Чунончи, Чўлпоннинг яқин дўстларидан бири Вадуд Маҳмуднинг баҳоний динига ихлос қўйиши Саид афандининг таъсирида юз берган. Туркистоннинг бошқа машҳур кишилари қатори, Фитрат ҳам Саид афанди билан яқин алоқада бўлган.

1938 йил 2 октябрда Фитрат билан Чўлпонни юзлаштириш пайтида терговчи бу ҳар иккала зотнинг Саид афандига бўлган муносабати билан ҳам қизиқиб, уларга бундай саволлар берган:

«Фитратга савол. Айбланувчи Сулаймонов Абдулҳамидга нисбатан ғаразғўйлигингиз йўқми?

Жавоб. Мен билан Сулаймонов ўртасида ҳеч қачон ҳеч қандай ғаразғўйлик бўлмаган.

Сулаймоновга савол. Фитрат тўғри айтяптими?

Жавоб. Ҳа, тўғри. Мен Фитратни жуда ҳурмат қилганман.

Фитратга савол. Сиз Англия фойдасига жосуслик иши билан шуғулланганингиз тўғрисида кўргазма бердингиз ва жосуслик иши юзасидан инглиз разведкаси билан боғланган қатор шахсларни, шу жумладан, инглиз разведкасининг резиденти Саид афандининг номини тилга олдингиз. Сиз ўз кўргазмаларингизни тасдиқлайсизми?»

Қалтак ва қийноқ остида терговчининг барча тўхматомиз саволларига ижобий жавоб берган ва шу руҳдаги сўроқномаларга имзо чеккан Фитрат «ҳа», деб жавоб беради.

«Жавоб. Ҳа, тасдиқлайман.

Фитратга савол. Сулаймонов Абдулҳамид ҳам Саид афанди билан алоқада бўлганми?

Жавоб. Мен тергов пайтида сўнгги кезларда инглиз разведкасининг резиденти Саид афанди билан жосуслик ишлари бўйича алоқада бўлганлигим ҳақида кўргазма берганман. Мен бу кўргазмаларни тасдиқлайман. Мен Саид афанди билан алоқани Фулом Зафарий орқали қўллаб-қувватлаб турганман. 1930 йили Фулом Зафарий менга ўзи ва Чўлпоннинг — Сулаймонов Аб-

дулхамиднинг Саид афандидан пул олиб турганини айтган. Фулом Зафарийдан Чўлпон-Сулаймонов билан Саид афандининг алоқаси тўғрисида эшитганим шундан иборат».

Терговчи шу сўزلардан сўнг Чўлпонга саволлар билан мурожаат этади:

«Сулаймоновга савол. Сиз Саид афандини биласизми?

Жавоб. Ҳа, ҳинд табиби Саид афандини мен чиндан ҳам танийман. Мен у билан 1928 ёхуд 1929 йили Фулом Зафарийнинг Самарқанддаги уйида танишганман. Фулом Зафарий хаста бўлгани учун уни кўргани борган эдим. Шунда Фулом Зафарийнинг уйида ҳинд табиби Саид афандини учратиб, у билан танишдим. Менинг Саид афанди билан иккинчи бор учрашувим ҳам ўша йили Самарқандда, Бахшуллахоновнинг уйида рўй берган. Мен Бахшуллахоновнинг уйига хотинимни ахтариб киргандим. Уша ерда Бахшуллахонов, Фулом Зафарий ва Саид афандини учратиб қолдим. Бахшуллахонов мени Саид афанди тайёрлаган қандайдир бир ҳинд таомини тотинишга таклиф этди. Мен қолиб, овқатланиб, сўнг кетдим. Бахшуллахонов билан бир уйда Аминжон Пўлатов деган бир созанда яшагани ва менинг хотиним унинг хотини билан бирга мусиқий фанлар институтида ўқигани учун мен хотинимни ахтариб борган эдим.

Фитратга савол. Сиз Бахшуллахонов билан Пўлатовни танийсизми?

Жавоб. Мен уларнинг ҳар иккаласини ҳам инглиз жосуслари сифатида биламан.

Сулаймоновга савол. Сиз берган кўргазмалардан шу нарса мутлақо маълум бўладики, Сиз инглиз разведкасининг жосуслари билан алоқада бўлгансиз. Ўзингизнинг Саид афанди, Бахшуллахон, Пўлатов ва Фулом Зафарийлар билан ўзаро алоқангизнинг ҳақиқий характери тўғрисидаги кўргазма беринг.

Жавоб. Мен Фулом Зафарий билан яқиндан таниш эканлигимни тан оламан. Пўлатов, Саид афанди ва Бахшуллахонов ҳақида қандай кўргазма берган бўлсам, шундай биламан. Мен зикр этилган шахсларнинг жосуслик ишларидан беҳабар эканлигимни тасдиқлайман. Саид афандидан на бавосита, на Фулом Зафарий орқали пул олмаганман. Мен жосус бўлмаганман. Мен миллатчи бўлганман ва шу ҳақда кўргазма берганман».

Чўлпоннинг нафақат миллатчи, балки чет эл жосу-

си сифатида ҳам айбланиши ва ўлим жазосига ҳукм қилинишида унинг ҳинд табиби Саид афанди билан алоқада бўлгани ўз натижасини берган.

Юқоридаги тергов материалидан Чўлпоннинг Саид афанди билан бор-йўғи икки марта учрашгани маълум бўлади. Уйлаймизки, 20-йилларда ўзбеклар ўртасида табиблиги билан машҳур бўлган Саид афанди нафақат бошқа хасталар, балки қанд касаллиги билан оғриган Чўлпонни ҳам даволаган ва улар ўртасида маълум даражада яқинлик ҳукм сурган.

Саид афандига бағишланган ушбу фаслнинг сўнгида шунини айтиш керакки, ҳинд табиби 1937 йил 17 ноябрда инглиз разведкасининг жосуси сифатида қамоққа олиниб, 1938 йил 18 октябр куни ўлимга ҳукм қилинган ва бу жазо 1938 йил 2 ноябрда ижро этилган.

«МЕН ЮРТИМНИНГ ПОК ИСТАҚЛИ КУЙЧИСИ...»

Чўлпоннинг 1928 йил 1 декабрь санали бир шеъри бор. «Мен шоирми?» деб номланган бу шеър шоир таржимаи ҳолига илова сифатида ёзилган. Чўлпон бу шеърда ўзининг илҳом париси билан ошно бўлиши ва ижодий иқлимга кириши билан боғлиқ ботиний бир ҳолатни тасвирлаган. У хаёлининг қанот ёзиб, «минг қабат кўк» сари парвоз этишини тасвирлаб, бундай ёзган:

...Бир замонлар бир ширин жойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир.
Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш бошланар манда.

Чунки хаёлимнинг кўзлари билан
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга фарқ бўлиб, ўлиб тураман.
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —

Англатиш қўлимдан келмай қоладир.
Шу чоқда тилларим қалтираб кетиб,
Борлигим йўқликка гилдираб кетиб,
Дейманки: «Бошқалар билмай қоладир —

Шундай гўзаликни! Аттанг, агар мен
Рассом бўлсам эди чизиб берардим.
Ўхшаш нусха билан ёзиб берардим,
Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?..»

Ижодий жараён манзаралари аниқ ва ёрқин тасвирланган бу шеърни шарҳлашга ҳожат бўлмаса керак.

Чўлпон бу шеърда рассом бўлиб туғилмагани учун афсусланади. Аммо «хаёл кўзлари» билан кўрилган «бир гўзал ҳолат»ни тасвирлаш учун рассом бўлиш шартми? Нафақат жаҳон шеъриятининг буюк даҳолари, балки Ойбек, Ҳамид Олимжон, Асқад Мухтор каби атоқли замондошларимиз ҳам ўша «гўзал ҳолат»ни сўз ранглари билан чизиб бермаганларми? Чўлпон эса шу атоқли шоирларнинг устози эмасми?..

ДАВР МАНЗАРАЛАРИ

Октябрь тўнтаришидан кейинги Туркистон манзаралари тасвири Чўлпон ижодида алоҳида ўринни эгаллайди. У 1917 йилдан кейин, айниқса, 1921 йили ёзган шеърларида шу тарихий даврнинг ижтимоий панорама-сини бир-икки ёрқин бўёқлар билан осонгина чизган. Бу нохуш манзаралар тасвири жамиятни идора этаётган сиёсий кучларга ёқмаслигига қарамай, у ўз ниятини тўла рўёбга чиқариш мақсадида турлича йўллари тутган. Масалан, Чўлпон «Ёнгин» сарлавҳали шеърига, афтидан, газеталардан олинган «Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ. Гўдаклар найза бошида», деган хабарни илова қилган. Шубҳасиз, бу хабар бошқа юртларда рўй берган воқеалар ҳақида. Чўлпон ҳам гўё ўз юрти учун бегона бўлган шу воқеаларни қаламга олгандек, Лекин, аслида, унинг шеърида тасвир этилган манзара «бегона» эмас, балки «қадрдон»дир.

Аёнки, 1917 йил февралда Туркистон мухторият ҳукумати тугатилгандан кейин Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқлар таланган, минглаб кишилар ваҳшийларча қатл этилган эди. Ана шу хунрезлик 1921 йили авж нуқтасига чиққан. Бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган. Чўлпоннинг қулоғи остида бева-бечораларнинг оҳу-фарёди кеча-кундуз жаранглаганидек, бойқушларнинг шум товуши ҳам унинг борлигига оғу сочган. Ана шундай машъум бир кайфият чангалида қолган шоир ўзи гувоҳ бўлган давр манзараларини бундай қора бўёқлар билан чизган:

Кўнглим каби йиқик уйлар, қишлоқлар
Бойқушларга бузук кўнглин очганми?
Ота-она, таниш-билиш, ўртоқлар
Юртни ташлаб, тоғ ва тошга қочганми?

Агар эътибор берсангиз, бу сатрлардаги «бойқуш» сўзининг «қ», «ш» товушлари шеърнинг ички мусиқасига ташвишли, таҳликали бир оҳанг олиб кирган. Кейинги сатрлардаги «ёнмаган», «йиқилмаган», «таланмаган», «томмаган» сўзларидаги чўзиқ бўғинлар бу оҳангни янада кучайтирган:

Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган,
Бутун кўнгил умидсизми, синиқми?

Подаларнинг яъловида бўрилар
Қонга тўйгач, увлайларми кўплашиб;
Иккиқлардан ўлжаларни тўплашиб.
Утми қўяр алвастилар, парилар?.

Чўлпон гўзал Туркистонни хонавайрон қилган кишиларни бўрилар, алвастилар, парилар деб атаган. Бугунги адабий тилимизда «парилар» сўзи бошқа, ижобий маънода қўлланилади. Чўлпон ана шу қутлуғ маънодаги «парилар»ни «малаклар» деб номлайди. Унинг шеърларидаги парилар эса алвастиларнинг бир туридир. Ана шундай ёвуз кучлар тўпланган жойда қонлар оқадди, бошлар кесилади:

Қиличларнинг тилларида қизил қон
Булоқларнинг суви янглиғ тошдими?
Яланг бола, яланг гўдак — маъсум жон
Найзаларнинг бошларидан ошдими?

Бу шеърда тасвир этилган манзарада 20-йилларнинг бошларидаги Туркистон ҳаёти ҳақидаги ҳақиқат ўзининг ёрқин тажассумини топган. Орадан етмиш олти йил ўтиб, бу воқеаларнинг гувоҳлари ер юзини тарк этган, Турор Рисқулов сингари кишиларнинг хотиралари эса кутубхоналардаги газета ва журналларнинг тахламлари орасида чанг босиб ётган бир пайтда Чўлпоннинг «Ёнғин» ва бошқа шеърлари ягона тарихий ҳужжат бўлиб қолмоқда. Авлодлар ана шу шеърлар асосида Октябрь инқилобидан кейинги Туркистон манзараларини кўриш имконига эга бўладилар.

Чўлпон ана шу манзараларнинг ўзгаришини, Туркистон тупроғидан «бўрилар, алвастилар, парилар»нинг бир умрга кетишини орзу қилиб яшади ва шу орзунинг рўёбга чиқиши йўлида фаол курашди.

РУҲ МАНЗАРАЛАРИ

Чўлпон муҳаббат ҳис-туйғулари билан тўла инсон бўлган. У ўз ҳаётини қайноқ ижодий ва ижтимоий фаолиятга қанчалик бағишлаган бўлмасин, унинг қалбида муҳаббат учун ҳамиша жой бўлган.

У ёш жумҳурият газетасига муҳаррирлик қилиш учун Бухорога борганида, унинг ёнида Обида исмли рафиқаси бўлган. Шоир бўлажак рафиқасининг меҳр-муҳаббатини осонлик билан қозонмаган. Обида ҳатто Чўлпонга турмушга чиққанидан кейин ҳам шоирнинг шахсий ҳаё-

ти бахт ва саодат уммонида оқмаган. Муҳаббат кемаси ўқтин-ўқтин сув ости тошларига урилиб, катта-кичик тешиклар ҳосил қилган пайтлар ҳам бўлди. Ана шундай изтиробли муҳаббат хиёбонидан кўп бор ўтган Чўлпон: «Севги — дард, севгучи-да — бир тентак», деб ёзган.

Шоирнинг Бухорода кечган шахсий ҳаёти Обида билан боғлиқ кечинмалар силсиласидан иборат. Бу кечинмаларнинг аксари эса қандайдир бир сирга бориб тақалади.

Чўлпон бир шеърда бундай сўзлар билан маҳбубасига мурожаат этади:

Нечун қизарди юзинг қип-қизил анор янглиғ!
Дилингда ўйноқи бир шарпа ўтдими шошилиш?
Кўзингда кучли ҳавасларнинг излари қолмиш...
Қизармоғинг, йўқ эса, сирли эсгами боғлиқ?

Қизарганингда лабингдан-да бир тилак учди,
Унинг қанотлари кўнглимга ғамли ел урди,
Ўйимни ўз тилагинг бирга илгари сурди
Ва кўкда бир тўда алдамчи севгилар қучди..

«Қизариш» деб номланган бу шеърни ўқир экансиз, сизда шеър бағишланган аёлнинг, очиқроқ айтсак, Чўлпон рафиқасининг юзи нега анор янглиғ қизарганини билгингиз келади. Бу аёл кўнглидан шошилиб ўтган шарпанинг, кўзларида қолган кучли ҳавас изларининг, қизаришига сабаб бўлган «сирли эс»нинг нима эканлиги билишга уринасиз. Шундай саволларга жавобни кейинги сатрлардан ахтарар экансиз, «кучли ҳавас излари»нинг лирик қаҳрамон билан, яъни Чўлпон билан эмас, балки «ўйноқи шарпа-ю» «сирли эс» билан боғлиқлиги эътиборингизни тортади. Яъни аёл билан лирик қаҳрамон ўртасида учинчи бир шахс пайдо бўлади. Ёрнинг лабидан учган «тилак»нинг «қанотлари» шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон кўнглига «ғамли ел» бўлиб урилади. Ва, ниҳоят, «бир тўда алдамчи севгилар»нинг ёр билан лирик қаҳрамон атрофидаги ўйинлари сизнинг хаёлингизга озор бера бошлайди.

Лабингда биргина сўз бор, фақат дея олмайсан,
Нечун уни демакка кечмишингми қўймайдир? —

деб мурожаат этади шоир ўз ёрига. Бу сатрлардаги «кечмиш», яъни ёрнинг «кечмиши» яна хаёлимизга электр токи бўлиб урилади. Обиданинг кечмишида

уларнинг тинч-тотув ва саодатли ҳаёт кечиршига монелик қилган нарса нима экан?...

Чўлпон ҳаёти фактларидан шу нарса маълумки, Обида дастлаб шоир муҳаббатини рад этган. Шундан кейин у Обиданинг дугонаси Моҳирўяга уйланган. Обида эса улар қовушганидан кейин Чоржўйда яшаган ота-онасининг бағрига кетган. Лекин Чўлпоннинг биринчи никоҳи бузилган кунларда яна Обида Андижонда пайдо бўлади ва бу сафар шоир изҳори дилини қабул қилиб, унга турмушга чиқади. Юқорида тилга олинган «кечмиши» Обиданинг Чоржўйда кечган бир-икки йиллик ҳаёти билан боғлиқдир.

Шундай савол туғилади: Чўлпон Моҳирўя билан турмуш қурган пайтда у ҳам кимгадир тегиб, Чоржўйга кетмадимикан? Ёхуд Чоржўйдаги ота-онаси уни ўша ерлик бирорта қариндошига узатмоқчи бўлмаганмикан? Ҳар ҳолда унинг ҳаётида бошқа бир йигит пайдо бўлган кўринади. «Ўйноқи шум шарпа» билан «сирли эс» шу учинчи шахс билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Чамаси, Чўлпоннинг ўзи ҳам шу дақиқаларда юрагини ўртаган саволларга рафиқасидан жавоб ололмаган:

Бир оз... бир оз сўзла. Англашиб бер, сен,
Лабингда мангу ёпиқ қолмасин у биргина сўз,
Гўзал чечакдек очилган сўник ва сўлгин юз
Ва мен-да дардинга бир чора, бир шифо топайин.

Бу сатрлар 1921 йил 5 февралда Бухорода ёзилган. Орадан бир неча кун ўтгач, Обида, эҳтимол, Чўлпон биланми, Чоржўйга кетади. Ҳар ҳолда Чўлпон қайсидир рус шоирининг «Қиш кечалари» шеърини 28 февраль кuni Чоржўйда ўзбек тилига ўгиради. Аммо шоир Чоржўйдан Бухорога эмас, Тошкентга йўл олади.

2 март кuni у Тошкентда туғилган бир шеърда бундай ёзади:

Истагинга етар экан, қанотларинг синдимми,
эй кўнглимнинг булбули?
Сенга қарши кулиб турган гўзал чечак тиндимми,
ташладими бир йўли?..

Демак, юзи анор янглиғ қизарган ёр хаста эрини кўргани Бухоро ҳарбий хастахонасига келганида, ундаги фоний муҳаббат олови аллақачон сўнган ва у, тахминимизга кўра, бошқа бир кимсани ихтиёр қилган

эди. Узи учун кутилмаган ва даҳшатли бўлган бу воқеадан шоир қаттиқ қайғуради. 11 апрель куни Тошкентда ёзган шеърида Чўлпон «У кўзларнинг тошқинида балиқ каби сузган мен Айрилиқни ўйлайми?» дейди ва ёр қошига учиб бориб, дардини, албатта, очажагини айтади. 26 июнда эса «Кетганинда» деган шеър ёзиб, унинг Клеопатрага, яъни Обидага бағишлангани ҳақида илк бор маълумот беради.

Шундай қилиб, Чўлпон қалбининг мумтози, янги саркарда тарих саҳнасига чиқиши билан эскисини тарк этган Клеопатра сингари, ундан юз ўгиради. Бу Чўлпон учун руҳий фожиа эди. У бир неча ой давомида изтироб қуёнлари ичида яшайди. Унинг «Клеопатра»га дардларини очиши, уни бутун қалби билан севишини, усиз яшай олмаслигини айтиши асло қор қилмайди. «Клеопатра» Чоржўйга кетиб, бошқа ёрга бағрини очади.

«Клеопатра» исми билан Чўлпон шеърларида тилга олинган аёл Обида бўлиб, унинг миллати татар эди. Шоир ана шу гўзал қизнинг муҳаббатини қозониш учун беш йил ишқий азобларда қоврилган, уни деб Моҳирўядан воз кечган, дўстларидан узоқлашган эди. Шунинг учун ҳам унинг дарду аламлари ҳисобсиз бўлди.

У «Алданиш» сарлавҳали санасиз бир шеърида оловланган ҳис ва туйғуларини бундай ифодалаган:

Беш йиллик ёнишим бир йил учунми?
Эркалаб ўткучи бир ел учунми?

Кўзимга кўринган саробми эди,
Мен шунга алданиб тоғларми ошдим?
Севгимнинг боғчаси харобми эди,
Шу боғча ичида йўлми адашдим?..

::: Қўлимни тегиздим...: Одам эди-ку,
Кўзимда ўйнаган бир нур эди-ку,
Севгим-да соғ, тетик, бардам эди-ку,
Бўйинимга қўл солган бир ҳур эди-ку.

Нега мен сезмадим? Ут эмасмиди?
Шул ўт ичидаги мен эмасмидим?
Қазбамга осилган буг эмасмиди?
Бутни тангри деган мен эмасмидим?..

Чўлпон қалбини, вужудини қуршаган азоблар ана шу тарзда унинг руҳини кемирди.

Шоир қалбида, шахсий ҳаётида рўй берган воқеа тарихий даврда содир бўлаётган воқеалар билан мутлақо уйғун эди.

Теварак-атрофда бўлгани сингари, шоир қалбида ҳам шу тарзда вайронагарчилик бошланди.

ТАБИАТ МАНЗАРАЛАРИ

1921—1922 йиллар Чўлпон ҳаётининг бир-икки саҳифасидир, холос. Аммо шу саҳифалар ўзида шоирнинг машаққатли, азоб-уқубатлар билан тўла ҳаётини, шабнамдаги нур каби, акс эттиради. Чиндан-да, 20—30-йилларда ҳам жамият ҳаётида, ҳам шоирнинг шахсий оламида рўй берган ҳодисалар ўша лаҳзаларнинг мантиқий давоми бўлди. Совет давлатининг темир чангаллари уни муттасил равишда қисиб, ахийри, оловли бир қўрғошин бўлиб кўкрагига қадалди. Ҳатто Обидадан кейин Чўлпон ҳаётига рафиқа бўлиб кирган Солиҳа ҳам салафи изидан бориб, шоир қалбида янги жароҳатни қолдириб кетди.

Хуллас, Туркистон мухторияти барбод этилганидан кейин Чўлпон муттасил равишда куз ва қиш фасларида яшади. Лекин шоирнинг шоирлиги ҳам шундаки, у ҳаёти қандай кечганлигидан қатъи назар, бадбин кайфиятни юрагининг мусаффо туйғулари билан қувиш, ўқувчи руҳини поклаш ва мунаввар этиш иқтидорига эга бўлиши лозим.

Боғчаларда сўлди гуллар, сезмадим,
Устирганлар етим бўлди, сезмадим,
Кўнгилларга қора тўлди, сезмадим,
Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан...

Чўлпон кузнинг, умуман, ўзбек тупроғига, жумладан, ўз ҳаётига кириб келганини «Улуғ йўловчи»га деган шеърда тасвирлайди. Бу шеър шоир умидларининг таянчи Абдураҳмон Муфтизодага бағишланган. Шеърнинг сарлавҳасига кўра, Чўлпон уни ўзининг гоёвий раҳбарларидан бири, деб билган. Мазкур шеърига ҳам унинг «Дунёга ишлар учунгина келганман», деган калимасини пешсўз қилиб олган.

Боғчаларда сўлди гуллар, сезмадим...

Ўзбек тупроғига кузнинг ҳазин нафаси келиб кириши билан дарахтлар заъфарон либосга бурканади; боғ-

чалардаги гуллар лабидан тириклик суви қочади; сарғиш ранг — ўлим ва мусибат ранги теварак бўйлаб ёйилади.

Шоир бошқа бир шеърда — у ҳам ўша 1921 йил кузида ёзилган — ана шу манзарани «ҳиссий нигоҳ»идан ўтказган:

Кўм-кўк экан, сарғайдилар япроқлар —
Оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек.
Бўронларнинг кўзлариким ўйноқлар
Ғоляб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек.

Мазкур шеър бундай тугалланади:

Бугун борлиқ-чоғлиқ ўчиш олдида,
Совуқ... қора қишга кўчиш олдида...

Кузнинг заъфарон чеҳраси Чўлпон наздида Шарқнинг юзига ўхшайди, «оғриқ, мағлуб, тутқун» Шарқнинг юзига! Умуман, куз унинг наздида борлиқнинг ўчиш олдидаги ҳолатидир:

Бало янглиғ қатор-қатор чизилиб,
Кўк юзидан қарғалар ҳам ўталар,
Шарқдек ичдан яширингина эзилиб,
Кўп жонлилар сўнгги тинни куталар.

Шоирнинг бошқа шеърларида бўлганидек, бу сатрларда ҳам Ғарб Русиянинг, Шарқ Туркистоннинг, аниқроғи, ўзбек юртининг тимсоли бўлиб келади. Шеърдаги бу икки қутб ўртасида ҳаракат этаётган нарса эса қарғалар бўлиб, улар шимолдан, совуқ манзиллардан, демак, Русиядан «бало янглиғ қатор-қатор чизилиб» келмоқда. Демак, ўзбек юртига кузнинг кириб келишига маълум маънода Русия сабабчидир. Шунинг учун ҳам «кўп жонлилар» қарғаларнинг ана шу «бало янглиғ қатор-қатор чизилиб» келиши билан «сўнгги тин»ни кутадилар.

Шундай қилиб, ўзбек юртига куз ҳам кириб келди.

Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб ёндилар.
Қизариб ёндилар сўнг дамда япроқлар.

1923 йил ноябрида ёзилган «Ҳазон» шеъри шундай бошланади. Шоир бу сафар кузнинг кириб келишини тасвирлар экан, китобхон эътиборини баргларга эмас,

тупроққа қаратади. Унинг гезара бошлашида кузнинг биринчи белгисини кўради. Сўнг унинг нигоҳи қизариб қолган япроқларга ўтади. «Тупроқлар-япроқлар» қофияси иштирокида тузилган сатрни акс тартибда такрорлаш орқали кузнинг бошланиш жараёнини, худди кино кадрларидагидек, бир зумга бўлсин, «чўзиб кўрсатади». Сўнг куз манзаралари тасвирида қарғалар пайдо бўлади. Ва шоир, яна кино санъатидагидек, қарғалар ҳаракатини бир неча дақиқа мобайнида кузатади:

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар,
Билмадим, кимларнинг қисмати узилур?
Ёнғоққа ёпишиб, бир чаңгал солдилар,
Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур?

Шу тарзда шеър «экран»ида қарғаларнинг боғларда қағлашиб қолгани, кейин эса ёнғоққа ёпишиб чаңгал солгани-да аён кўринади. Сўнг шоир шу қарғаларга қарата бундай сўз қотади:

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсин!
Эй, менинг боғимдан мевамни терганлар,
У қора бошингиз ерларга кўмилсин!

Демак, шеърдаги қарғалар оддий қушлар эмас. Улар «Куз» шеъридагидек, «совуқ эллардан муз кийиб келган» кишилар, ёнғоқлар эса лирик қаҳрамон боғидаги мевалар рамзидир. Шоир Ўзбекистон аталмиш боғнинг меваларини ташиб кетаётган ана шу қарғалар ҳаракатига ўқувчи эътиборини жалб этиб, уларга ўлим тилайди. Сўнгги бандда эса яна қисмат ва умид мавзулари, тупроқ ва япроқ образлари пайдо бўлиб, шеърдаги ташвиш ва таҳлика пилигини кўтариб юборади:

Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,
Сўнг дамда япроқлар қизариб ёндилар?
Билмадим, кимларнинг қисмати узилур,
Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар?

Чўлпон ўн олти сатрлик мазкур лирик шеърда ижтимоий маъно ҳам бағишлаб, куз образини мустабид тузум моҳиятини очувчи тимсол даражасига кўтаради. Шу тарзда табиат манзаралари Чўлпон лирикасида беихтиёр жамият манзаралари билан уйқаш ҳолда тасвир этилади.

ТИЛ МАНЗАРАЛАРИ

Баҳор табиатнинг энг гўзал, энг зилол, энг гулгун фасли сифатида Чўлпоннинг шоирона руҳи билан уйғунлашар эди. Ҳар бир баҳор унинг руҳий оламига янги-янги умид гулларини сочарди. У ҳар бир баҳорни ваҳимали қиш биносини йиқитувчи бир куч сифатида қаршилар ва гўзал баҳор эшикларининг очилишини шодхуррамлик билан кутиб олар эди.

1923 йил апрелида, шоир Андижонда эканида ҳам худди шундай бўлди. У «Баҳор келди» шеъри билан 1923 йил кўкларини қаршилаб, бундай сатрларни тизди:

Йўқсилларни инградувчи қиш кетиб,
Баҳор келди, гулбарралар очилди.
Ваҳимали қиш биноси йиқилиб,
Гўзал баҳор эшикларини очилди: .

Баҳор билан бирга келган булбуллар
Боқчаларда нола қилиб сайрашар.
Қизил гулнинг қаршисида қўнғишиб,
«Гунча тугиб, очилгин», деб сўрашар.

Булбулларнинг мусиқадек овози
Руҳимизга ширин озиқ берадир.
Жилва билан турса баҳор шамоли
Димоқларга шодлик иси келадир...

Бошқа шоирларда бўлганидек, Чўлпон учун ҳам баҳор гул ва булбулсиз келмайди. У талайгина шеърларида худди шу манзарани — гул ва булбулнинг ўзаро муносабатидан иборат манзарани тасвирлашни унутмайди. Аммо гул ва булбул мавзун биринчи мартаба ва ахлит тарзда шоирнинг ўз шеърларида эмас, балки таржимасида ўзгача бир маҳорат билан талқин этилган.

Маълумки, жаҳон шеърятининг Гёте, Хейне, Пушкин сингари мумтоз намояндалари Шарқ шоирларига кўплаб иқтибослар ёзишган. Шулар орасида Пушкин қаламига мансуб «Булбул ва гул» деган шарқона руҳ билан сугорилган гўзал шеър ҳам мавжуд. 30-йилларнинг бошларида мактаб дарслик ва мажмуалари учун Пушкин шеърятини намуналари таржима этила бошлаганда Чўлпон рус шоирининг бошқа баъзи бир лирик шеърлари қатори «Булбул ва гул»ни ҳам ўзбек тилига

ўгирган. Аммо Чўлпон бу шеърни ўз илҳоми ва маҳора-ти чашмасида шундай оқ ювиб, оқ тараб олганки, уни таржима деб эмас, балки аслият сифатида қабул қилиш тўғрироқ бўлади. Шунинг учун бўлса керак, шоир бу шеърни «Гулистон» журналида эълон қилганида шеърнинг асл муаллифини сарлавҳа олдиға олиб чиқмай, унинг А. С. Пушкиндан олинганини қайд этган, холос.

Чиндан ҳам, шеърни ўқир эканмиз, унинг ўзбекона оҳанглари, ўзбекона тасвир бўёқлари кишини лол қолдиради. Ундаги ана шу ўзбекона руҳ Чўлпон қалби оша ўтгани ва унинг туйғулари билан, дарду аламлари билан уйқашиб кетгани учун ҳам шеър бизга айрича таъсир ўтказади.

Мана, шу шеърнинг биринчи байтлари:

Баҳор чоғда холи богда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фиғон айлаб, «Гулим, раҳм айлагил», дерди.

Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
Ғақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.

Бу байтларни ўқир экансиз, дастлаб сизни «чоғда-боғда» ички қофияси ёрдамида шакллана бошлаган мусиқа ўз сеҳрига олади. Кейин «зулмат» сўзидаги «зул», «булбул» сўзидаги «бул», «бул» бўғинлари «гулим» сўзидаги «гул» билан ўзаро алоқани — мусиқий мавзунини ҳосил қилади ва бу мусиқий оҳанглар силсиласи биринчи байтда «айлагил» сўзидаги «гил» таъсирида бир оз сустлашгандек бўлади. Аммо шеърнинг иккинчи байти бошланиши биланоқ «ул» «гул» «қулоқ» сўзинининг бошланмаси («қул») билан туташиб, яна авж нуқтага кўтарилади. Шу байтдаги бошқа мусиқий «асбоблар» ижросидаги куйдан кейин «тўлғона-тўлғона» қўшма сўзларидаги «тўл», «тўл» ёрдамида янгича оҳанг касб этади. Хуллас, шеърда гул билан боғлиқ мусиқий мавзу етакчилик қилади. Гул шеърнинг асосий образи ўлароқ қад кўтаради. «Ғариб булбул» ҳам шу мусиқа оҳангига ўйнайди.

Ушбу шеърдаги ғаройиб бир нуқта ана шу булбул билан боғлиқ. Шеърни ўқишда давом этар эканмиз, кутилмаганда булбул шоир образи билан яхлитлашиб, унинг қиёфасига киради. Энди шеърда гул ишқида ёнаётган булбул эмас, балки шоир образи бўй кўрсатади. Аммо бу шеърнинг муаллифи бўлмиш шоир эмас, балки гулни севган, унинг ишқида ўртанган ва муайян вақт

дāvомида булбул қиёфасида гавдаланган бошқа бир шоирдир.

Шеър муаллифи бўлмиш шоир унга қарата бундай дейди:

Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам
Енарсан, ўртанарсан, дод этарсан, тинмайин бир дам.

Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди,
Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додидинга етмайди.

Бу сатрларни ўқир экансиз, энди юқоридаги каби шеърнинг мусиқий томонлари эмас, балки мазмуни, ундаги мураккабликлар ва янги-янги ранглар сизнинг эътиборингизни тортади. Сиз булбул-шоир қиёфасида Чўлпоннинг ўзи тасвир этилганини кўрасиз. Шеърдаги гул булбул-шоирни рад этган ҳаётнинг, даврнинг тимсоли даражасига кўтарилади. Аввалги байтдаги булбулнинг фарёду афғонаси замондошлари томонидан «йиғлоқи шоир» деб аталган Чўлпоннинг йиғиси ўлароқ эшитилгандек бўлади.

Шеърнинг ўзига хос латофати шундаки, булбул-шоир ҳам, уни юпатмоқчи бўлган шоир ҳам Чўлпоннинг айни ўзидир. У ўзи тушган вазиятни, янги ҳаёт гулининг унга қиё ҳам боқмаслигини билади, шунинг учун фарёду афғона қилади. Аммо шу билан бирга у ўзининг қора тақдирини олдиндан кўра олган даҳо сифатида ўзини шу тақдирга тайёрлаб боради. «Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди. Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди» — бу сатрлар Пушкиннинг эмас, Чўлпоннинг ёниқ қалбидан отилиб чиққан ўтли сўзлардир.

* * *

Чўлпон тарихнинг мураккаб бир даврида яшади. Тарихий шароит ҳам, ҳатто унинг чекига тушган оилавий вазият ҳам адиб ижодининг парвоз этиши учун имконият яратмади. Аммо у шунга қарамай, бутун кучини бир нуқтага йиғиб, ўз юртининг пок истакли кучи ва куйчиси бўлишга қаратди.

ИСТИҚБОЛ УЧУН КУРАШ

Чўлпоннинг улугворлиғи шундаки, у XIX аср ўзбек адабиётини янги бир поғонага кўтариб, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва равнақ топишига улкан ҳисса қўшибгина қолмасдан, халқда Ватан, Миллат, Истиқлол тушунчаларининг теран маъно касб этишига ҳам таъсир ўтказди. Ўзга сўзлар билан айтганда, у халқда ҳуррият туйғусини уйғотди, унинг кўзидаги ғафлат пардасини олиб ташлади, унда Ватанга муҳаббат, келажакка ишонч ҳисларини тарбиялади. Унинг фуқаролик жасорати худди шундадир.

ЧУЛПОН ВА ИЛЬМИНСКИЙ

Олис даврлардан XX асрнинг бошларига қадар ёш авлод вакиллари Ҳиндистон, Миср, Арабистон сингари мамлакатларга бориб, таҳсил кўрганлар. Аммо замонлар ўзгариши, жамият ҳаётидаги дунёвий фанларнинг аҳамияти ошиши билан тарих ўзбек ёшлари олдига янги вазифаларни қўйди. Улар энди нафақат Шарқ, балки Ғарб мамлакатларига бориб ҳам илғор фан асосларини эгаллашлари зарур бўлиб қолди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонни забт этган Русия, замонавий фан ва маданият нуқтаи назаридан қараганда, илғор Ғарб мамлакатларидан кўп ҳам орқада бўлмаган. Шунинг учун ҳам у ўзбек ёшлари олдида турган вазифанинг бажарилиши йўлида хайрли ишларни амалга ошириши мумкин эди. Лекин, афсуски, бу нарса унинг ҳаётий манфаатлари билан уйғун бўлмади.

1867 йили Туркистонга генерал-губернатор бўлиб келган К. П. Кауфман маҳаллий маориф тизими билан танишгач, Н. И. Ильминскийнинг педагогик тажрибаларидан хабар топиб, уни Тошкентга таклиф этган. Лекин Қозон ўлкасидаги тажрибалари билан Русия маориф ноziри Толстойнинг эътиборини қозонган Ильминский Тошкентга келмаган. Аммо у, шу билан бирга, ўзининг «қимматли маслаҳатлари»ни ҳам Кауфмандан дариг тутмаган. Унинг фикрича, Туркистон халқларини маърифатлаштиришда «рус ғояси»ни четлаб ўтмас-

лик, аксинча, барча ўқув ишини рус давлатининг умумий манфаатларига бўйсундириш лозим. Ильминский педагогик тизимининг негизини ташкил этган бу фикр, аслида, Кауфманга ҳам бегона бўлмаган. Рус давлати манфаатларидан келиб чиқиб иш юритган Кауфманнинг фикрига кўра, рус алифбосини Русиядаги Шарқ халқлари ёзувига бирорта ўзгартиришсиз киритиш зарур; «бу халқлар, — деган у, — давлат тилини ўргана бошлашлари ва рус тили уларнинг ўзаро бирлашишларида восита бўлиши лозим».

Туркистонда рўй бераётган воқеалардан бохабар бўлиб турган Ильминский бу ерга ўқтин-ўқтин ўз фикрларини йўллаб турган. Унинг фикрича, ҳар бир халқнинг тарихида энг аввало дин, кейин эса шу диннинг авлоддан-авлодга ўтишини таъминловчи алифбо етакчи ролни ўйнайди. У ўзининг ана шу хулосасидан келиб чиқиб, Туркистондаги мактабларда православ динини ўқитишга кўпроқ аҳамият беришни талаб этган. Кауфманга бу масалада ёрдам бериш учун юборган шогирди Н. П. Остроумовга ёзган хатларида Н. И. Ильминский мусулмон ўқув юртлирида ислоҳ ўтказмасликни маслаҳат берган ва «реал маориф халқнинг миллий онгини уйғотади ва чор ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қуролга айланади», деб ёзган.

1922 йили «Қизил байроқ» газетасида бир ўзбек қизининг Оврупога ўқиш мақсадида кетгани ҳақида хабар босилган. Чўлпон бу хабардан мутаассир бўлиб, Туркистон халқларининг маърифат чашмаларидан бебаҳра яшашини истаган Ильминскийни эсга олган ва ёзган:

«Чор ҳукумати вақтида ички Русия мусулмонларини чўқинтирмақ ишида Рустами Зол бўлган, бизнинг маълум Остроумов тўрамининг уюзи саналган машҳур Ильминский чўқинтириш сиёсатининг пири бўлган машҳур Победоносевга ёзган хатида: «Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва, ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар, у русча тилни тутулиб, уялиб гапира турган, ўрусча ёзганда бирмунча хато билан ёза турган, бизнинг губернатордан эмас, ҳатто устол бошлиғи (мирзо) миздан ҳам қўрқа турган кишилардир», — деган эди.

Бунга қарши биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврупо маданий миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамоққа, албатта, ҳақ қозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўра

олмаганимиз бир нарса қўшулса, яъни: ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Ильминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлган элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам қатори ҳаққини туртки емасдан, урилмасдан, сўкилмасдан ўз ҳуқуқимизни ортиғи билан қозона оламиз...»

Чўлпон ўз фикрини тағ маъноли қуйидаги сўзлар билан яқунлаган: «Эски турмуш ўлим тўшагида. Йигитларимизнинг чин билимига қараб бу интилишлари эски турмушни бир оз аввал ерга кўмгусидир». Чўлпон «эски турмуш» тушунчаси остида нафақат чор мустамлакачилиги йилларини, балки умуман ўзбек халқини замонавий илм-фан ютуқларидан олисда қолдирган даврларни ҳам кўзда тутмоқда.

Тарих фактлари шундан далолат берадики, Чўлпон хорижий мамлакатларга ўқишга кетган йигит ва қизларимизга «оқ йўл» тилабгина қолмай, балки уларга зарур ҳолларда моддий ёрдам кўрсатиб ҳам турган. Мирмуҳсин Шермухамедовнинг «Улуғ Туркистон» газетасида босилган (1917 йил 4 ноябрь) қуйидаги ташаккурномасига шу жиҳатдан кўз ташлаш Чўлпонга нисбатан ифтихор туйғусини уйғотади: «Бошимга тушган оғир фожиялар сабабиндан, — деб ёзган Мирмуҳсин, — бу киши таҳсилим учун мутлақо ёрдамга муҳтож бўлиб қолган эдим. Мана шул ҳолимни эътиборга олиб, Туркистоннинг очиқ фикрли ёшлариндан Абдулҳамид афанди Сулаймоний ила Мирюсуф афанди Мирзаҳамидбоевдан бир миқдор иёна топширилди ва тағи-да ваъда этилди. Иёна соҳибларининг ҳар бирига чин кўнғилдан ташаккур айтаман. Яшасин шундай ҳимматли ёшлар! Шундай миллий ҳимматгагина таяниб, мен Уфага — «Мадрасан Олия»га кетдим».

Чўлпонга нисбатан бундай миннатдорчилик сўзларини Германиядан Абдуваҳоб Муродий ҳам ёзган.

Хуллас, Чўлпон Ильминский сингари сохта маърифатпарварларга қарши ўлароқ ўзбек халқининг истиқболи учун ўз фаолиятининг илк давридан оқ изчил кураш олиб борган.

ФЕВРАЛЬ ИНҚИЛОБИДАН СЎНГ

1917 йил Февраль инқилобидан сўнг Туркистондаги рус большевиклари ташаббуси билан Ишчи ва солдат совети ҳокимиятини қўлга олиш учун қатъий кураш

бошлади. Маҳаллий зиёлилар ва руҳонийлар ўртасидаги ички низодан фойдаланган большевиклар ўз мавқеларини кун сайин мустаҳкамлаб бордилар. «Шўрон ислом» билан «Шўрон уламо» жамиятлари эса бир-бирларининг тагига сув қуйиш билан машғул бўлдилар. Агар шу кезларда Марказий Русиядан Мустафо Чўқарев ва Заки Валидий сингари туркий халқлар тақдири билан куюнган кишилар келмаганида, эҳтимол, бу жамиятлар ўртасидаги кураш янада кўнгилсиз натижаларга олиб борган бўлармиди.

Заки Валидийнинг асосий мақсади Бошқирдистонни миллий истиқлолга олиб чиқиш бўлган. Лекин вазият шундай эдики, миллий озодлик ҳаракати Туркистон ва Қозоғистонда кучаймай туриб, Бошқирдистонда мухторият ҳукуматини барпо этиш мумкин эмас эди. Бунни сезган Бошқирдистон марказий совети З. Валидийни Қозоғистон ва Туркистондаги миллий ҳаракатларнинг раҳбарлари билан алоқа ўрнатиш учун юборган. У Туркистонга келгач, М. Беҳбудий, Мунаввар қори, А. Зоҳирий, О. Маҳмудов сингари ўзбек халқининг пешқадам сиймолари билан учрашиб, миллий ҳаракатни кучайтиришга қаратилган ишларни амалга оширган.

Унинг хотиралар китобида шу ҳақда қуйидаги мухтасар маълумотни ўқиймиз:

«Беҳбудий, ёш ўзбек шоири Чўлпон, тошкентлик адабиётчи Толибжон, татар Тагир Нўғойқўрғонли, самарқандлик Ҳакимзода ва камина бир қанча шаҳарларда бўлиб, йиғилишлар ўтказдик ва миллий зиёлиларнинг аксар қисмини Туркистон Марказий совети тарафига жалб этдик. Туркистон мустақиллигининг асосий душмани бўлган кадетлар партияси секин-аста маҳаллий аҳолига бўлган таъсирини йўқота бошлади. Биз июннинг бошларига қадар олиб борган жиддий кураш натижасида ҳуррият ғоялари кўпгина вилоятларга кириб борди».

Афсуски, биз бу сатрларда тилга олинган дастлабки истиқлолчиларимиз, айниқса уларнинг кейинги тақдири ҳақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Лекин бу рўйхатнинг бошида турган Беҳбудий ва Чўлпоннинг Февраль инқилобидан кейинги миллат манфаати йўлида олиб борган фаолиятлари бизда қизиқиш уйғотади. Гап шундаки, шу кезларда тузилган Туркистон Марказий шўроси Ишчи ва солдатлар советига қарши ўлароқ ўзбек зиёлиларини ўз атрофига тўплаши, нафақат кадетлар партияси, балки большевиклар ва бошқа сиёсий

партияларнинг фаоллигини ҳам сусайтириши, ниҳоят, ўлкадаги сиёсий-ижтимоий вазиятни ўз назоратига олиши лозим эди. Агар бу мақсаднинг Туркистон халқлари тақдири учун муҳим аҳамиятга молик эканлигини назарда тутсак, Чўлпоннинг ўзбек ёзувчилари орасида биринчи ва ҳатто ягона бўлиб миллий мустақиллик учун курашга жиддий киришгани равшан бўлади.

Давр мураккаб, сиёсий партиялар эса кўн бўлгани учун ўзбек зиёлиларининг бирдан-бир тўғри йўлни топишлари осон бўлмади. Чунончи, Назир Тўракулов ва унинг издошлари шу кезларда большевиклар томонига оғдилар. Мунаввар қори, Беҳбудий ва Бухоро жадидлари кадетлар партиясига ҳам, социализм ғоясига ҳам қарши чиқдилар. Низомиддин Хўжаев ва унинг тарафдорлари эса социалистик ҳаракатнинг ўнг қанотига мойиллик билдирдилар. Бу номлари тилга олинган шахсларнинг қарийб барчаси Чўлпонга руҳан яқин кишилар бўлганлиги учун унинг аро йўлда қолган пайтлари ҳам бўлди. У ўзининг сиёсий ҳаракатларида халқ манфаатларидан келиб чиқишга уринди.

3. Валидий хотираларида Чўлпоннинг шу даврдаги сиёсий-ижтимоий фаолиятига доир баъзи бир чизгилар мавжуд. У, хусусан, Февраль инқилобидан кейинги дастлабки кезларни назарда тутиб, бундай ёзган:

«Мен бир-бирига садоқатли, самимий дўстларни орттирдим. Дўстона суҳбатлар пайтида айтганим аксар фикрлар, кўп ўтмай, маслакдош ва елкадош дўстларимнинг шеър ёхуд мақолалари шаклига кириб, янги ҳаёт кечира бошлади. Шоир Чўлпон турк халқининг сайлов ҳуқуқлари учун олиб борган курашимиз тўғрисида гўзал бир дoston ёзди».

3. Валидийнинг бу сўзларида тилга олинган дoston, чамаси, ўз вақтида эълон қилинмагани учун бизга етиб келмаган. У, юқорида айтиб ўтилган йиғилишларда, митингларда ўқилган.

3. Валидий Туркистонда орттирган маслакдошлари тўғрисида сўз борганда, биринчи навбатда, кўпинча Чўлпонни ёдга олган. Улар ўртасидаги узоқ давом этган дўстона муносабатлар ҳам бу икки сиймонинг маълум даражада сирдош бўлганидан дарак беради. Агар шу нарсани кўзда тутиб, 3. Валидий берган қуйидаги маълумотни ўқисак, Туркистонда 1917—1923 йилларда миллий истиқлол учун олиб борилган ҳаракатнинг сирли томонларидан парда кўтарилгандек бўлади.

«Дўстим Убайдулла Хўжаев, — деб ёзган муаллиф,

— юрист сифатида бундай маслаҳат берди: «Гаъсис мажлисига сайловлар ҳақидаги қонунга даъвогарнинг қандайдир кўчмас мулки бўлишлиги тўғрисида модда киритилиши мумкин. Бирор жойни сотиб олсанг бўларди». Мен унинг гапига кириб, Тошкент яқинидаги Оҳангарон дарёси ёқасида жойлашган Облик қишлоғидан чорбоғ сотиб олдим. Чорбоғ ажойиб бир ерда жойлашган бўлиб, ундан Чотқолнинг қорли чўққилари кўриниб турарди. 1917 йилда менга бу жойда бўлиш насиб этмади, аммо 1922 йили босмачилик ҳаракатига қўшилганларидан кейин Бошқирдистондан келган йигитларимиз шу уйда ойлаб яшашди...»

Агар тахминимиз тўғри бўлса, Чўлпон Таъсис мажлисига аъзо бўлиш учунгина эмас, балки зарур пайтда большевиклар нигоҳидан яшириниш ёхуд кимларнидир, нималарнидир яшириш учун сотиб олинган бу чорбоғдан хабардор бўлган. Демак, унинг миллий-озодлик ҳаракатидаги иштироки фақат шеър ва дostonлар ёзиш, ватандошларини истиқлолчилар атрофига яқинлаштиришдангина иборат бўлмаган. Бу тахминимизни З. Валидийнинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

«Биз умумрусия миқёсидаги сиёсий ишларда социалистлар билан бирга ҳаракат қилганимизни ҳеч қачон яширмаганмиз. Уша пайтда биз миллат ва социализм гояларига хизмат қиладиган Эркин социалистик партияни туза бошлаганмиз. Бизнинг ниятимизга кўра, бу партия барча Шарқ халқларини бирлаштириши лозим эди. Унинг ташкилотчилари эса қозоқлар томонидан Алихоннинг тарафдорлари, шунингдек, маслакдошларимиз ўзбек Низом Хўжаев, шоир Чўлпон, бухоролик Абдулҳамид Орипов эдилар.»

З. Валидийнинг бу сўзларига қараганда, Чўлпон Февраль инқилобидан кейинги дастлабки йилларда ижодий ишлари билан бирга Русия тасарруфидаги мусулмон халқларининг бирлашиши йўлида қизғин фаолият ҳам олиб борган.

ЧЎЛПОН ВА МУХТОРИЯТ

Тарих миллари 1917 йилда катта шиддат билан ҳаракат эта бошлади. Февраль инқилобидан кейин икки-уч ой ўтмасдан, Москвада I Бутуниттифоқ умуммусулмонлар қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой қарорлари Туркистонда мавжлана бошлаган сиёсий ҳаёт елканига кучли шамол бўлиб урилди. Июль ойининг ўрталарида

Скобелев (Фаргона) шахрида ўтган вилоят мусулмон ташкилотларининг қурултойида «Турк адами марказияти» партияси тузилди. З. Валидий «Эркин социалистик партия» деб атаган бу сиёсий ташкилот ўз олдига қатор демократик тадбирларни амалга оширишни вазифа қилиб қўйди.

Чўлпоннинг бу партия аъзоси сифатида олиб борган фаолияти тўғрисида на у ҳақдаги адабиётда, на шу вақтга қадар очилган архив материалларида бирорта маълумот учрамайди. Лекин Чўлпоннинг Туркистон мухторият ҳукуматининг ташкил топишига алоқадор эканлиги, унинг бу ҳукуматни олқишловчи «Озод турк байрами» шеърини ёзганлиги ва бу шеърнинг мухторият мадҳияси ўлароқ халқ оммаси томонидан куйланганлиги тасодифий ҳоллар эмас. У мазкур партиянинг аъзоси сифатида шу ишларни амалга оширган.

Тошкент большевиклар қўлига ўтгач, 26 октябрь куни Қўқонда IV фавқуллода ўлка мусулмонлари қурултойи ўз ишини бошлади. Уч кун давом этган қурултой Туркистон мухторият ҳукумати тузилганлигини эълон қилди. Шу тарихий куннинг эртасига шаҳарда ўтказилган митингга Чўлпон сўзга чиқиб, мухториятга бағишланган «Оллоҳу акбар» шеърини ўқиди. Шеърнинг ҳар бир сатридан кейин кўп минг кишилиқ митинг Чўлпон билан бирга «оллоҳу акбар», деб Туркистоннинг ҳурриятга эришганига шукроналар айтди. Шоир қаламига мансуб «Озод турк байрами» шеъри эса юзлаб нусхаларда тарқатилиб, турк шарқийлари сингари куйланди ва халқнинг руҳига руҳ, ишончига ишонч қўшди. Шеърнинг «Турк бешиги — Туркистон, Ери олтун, тоғлари кон! Болалари қаҳрамон, Ватан учун берур жон!» деган сўнгги сатрларини куйлаган халқ мухторият учун жонини ҳам фидо қилажаги ҳақида қасамёд этди.

Туркистон мухторияти, кенг халқ оммаси томонидан қизғин кутиб олинганига қарамай, 1918 йил февралининг иккинчи ярмида советларнинг яхши қуролланган қўшинлари томонидан тор-мор этилди. Шундан кейин Чўлпон, З. Валидийнинг таклифи билан, Оренбургга кетди.

«Оренбургга келиб улгурмасимиздан биз давлат қурилиши ишга киришдик, — деб хотирлайди З. Валидий, — ҳукумат раиси адвокат Юнус Бикбоев ва профессор Кулаев шу иш билан шуғулланди. 1917 йил декабрида бўлиб ўтган Учинчи Умумбошқирд қурултойи йигирма икки кишидан иборат Кичик шўро (парламент-

олди кенгаши) ни сайлади. Биз уларни Оренбургга йиғиб олгач, улар адлия ишлари билан машғул бўлдилар, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон бошқарувига оид қонунларни қабул қилдилар. Гарчанд уларнинг ишлари фавқулодда мураккаб шароитларда кечган бўлса-да, менинг барча йиғилиш ва муҳокамаларда иштирок этишимга ҳожат бўлмади. Улар менга: «Ўз ишинг билан шуғуллан, бошқасини бизга қўйиб бер», дейишди ва мен қўшинни тўплаш ҳамда ички ишлар билан бевосита шуғулландим. Бу кишилар бизнинг ишимизга қандай фидойиларча берилган эдилар!»

3. Валидий Оренбургга ўзи билан бирга борган туркистонликлар тўғрисида бундай маълумот берган:

«Қўқонда барпо этилган ва Советлар томонидан февралда (1918 йил феврალი назарда тутилмоқда — Н.К.) тарқатиб юборилган Туркистон миллий ҳукуматининг баъзи бир аъзолари: Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), кейинчалик Бухорода ҳарбий нозир бўлган Абдулҳамид Орипов; Тошкент вакилларидан — Мирмуҳсин, Хева ва Бухородан келган айрим кишилар ҳам шу ерда эдилар. Абдулҳамид Орипов ташқи ишлар билан шуғулланди, у шоир Абдулҳамид Сулаймон билан бирга менинг котибим эди».

Модомики, мухторият ҳукуматининг аъзоси Убайдулла Хўжаев ҳам, мухториятга бағишланган мадҳиясида «Туркистонли — шонимиз, туронли — унвонимиз, Ватан — бизни жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!» деб ёзган Чўлпон ҳам, бошқа туркистонликлар ҳам шу вақтда 3. Валидийнинг ёнида бўлган эканлар, демак, улар Оренбургга Туркистон мухторияти тор-мор этилганидан кейин борганлар. Тахмин қилиш мумкинки, улар ўзларининг Бошқирдистон миллий ҳукуматини барпо этишга қаратилган фаолиятларида Туркистон мухторияти томонидан йўл қўйилган хатоларни тузатишга ва бу хатолардан сабоқ олишга ҳаракат қилганлар.

3. Валидий ўз гуруҳи олиб борган ишлар тўғрисида яна қуйидаги маълумотни берган:

«Бизнинг Самара ҳукумати, Урал казаклари ва Қозоғистон билан бирга амалга оширганимиз дастлабки муваффақиятли иш ахборот тўплашдир. Биз ўз агентларимизни олдиндан мўлжалланган жойлар — Уралск (Теке), Хон ўрдаси, Астрахань губерниясу, Гурьев (Уйшуқ), Ғарбий Сибирдаги Омск, шунингдек, Советлар назорати остидаги Орск, Актюбинск ва Тошкентга юбориб, қисқа муддатда ўз разведхизматимизни вужудга

келтирдик. Бу ишларга Орипов раҳбарлик қилди. Бизнинг миллий шоирларимиз Сантгарей Мағаз, Шайхзода Бабич, ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон, ёш қозоқ журналисти Беримжон ва бир ўқимйшли шоира қиз бу шаҳарларда яширин жойларни ташкил этдилар ва бу жойлар Оренбургдаги марказни гоят қимматли ахборот билан таъминлаб турди».

3. Валидий генерал Дутов қисмларида бундай шошилич ахборотни тўплаш ишлари яхши йўлга қўйилмагани ва бу нарса унинг ҳарбий операцияларига салбий таъсир ўтказганини айтиб, Тошкентда рўй бераётган воқеалар ҳақидаги маълумотлар тинимсиз равишда Қозоғистон орқали етиб борганини алоҳида таъкидлаган.

Шундай қилиб, Чўлпон Бошқирдистон миллий ҳукуматининг Туркистон ва, эҳтимол, Қозоғистондаги вазиятга оид шошилич маълумотлар билан таъминланишида иштирок этган. Агар 3. Валидийнинг юқоридаги сўзларига теранроқ назар ташласак, Туркистон мухториятининг мағлубиятидан кейин Оренбургга йўл олган туркистонликларнинг Қозоғистонда тўхтагани ва маҳаллий истиқлолчилар билан учрашгани равшан бўлади.

Бугун биз Октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларида нафақат Туркистон, балки Русия тасарруфидаги бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам миллий ҳукуматларни барпо қилишга қаратилган уринишлар бўлганини биламиз. Кейинги йилларда бизга яна шу нарса маълум бўлдики, Русия тасарруфида яшовчи мусулмон халқларнинг истиқлолсевар фарзандлари шу кезларда ўзаро олдиндан келишган ҳолда туркий республикалар федерациясини ташкил этиш фикрида бўлганлар. Бу федерацияга, биринчи навбатда, Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистон миллий ҳукуматларининг кириши кўзда тутилган. Чўлпон 1917—1918 йилларда ана шу қутлуғ гоёнинг рўёбга чиқиши йўлида фаолият олиб борган.

ШАРҚ ХАЛҚЛАРИ ҚУРУЛТОЙИ

Афсуски, Туркистон мухториятидан кейин Бошқирдистон ва Қозоғистон миллий ҳукуматлари ҳам Советлар томонидан тугатилди. Большевиклар туркистонлик мухториятчиларни қувиб ва таъқиб этибгина қолмай, Фарғона водийсида яшовчи аҳолини ҳам хонавайрон қилдилар. Туркий халқларга нисбатан аламзада бўлган кимсалар водийдаги ўнлаб қишлоқларни қонга ботир-

Дилар. Чўлпон большевикларнинг ўз давлатларини минглаб кишиларнинг қони ва жони эвазига барпо этаётганларига тинч қараб туrolмади. 1919 йили у «Юриш марши» деган шеърини ёзиб, Турон ўғловларини қилчини қинга солмай, она-Ватанни озод этишга чақирди. Бугун сарлавҳаси бир оз эриш туюладиган «Қизил Байналмилал» (1919) шеъриси эса бундай сатрларни ёзди:

Шарқ эллари асир каби ишларлар
Бир ҳовуч ҳам келмайдиган халқ учун..

Шарқ элига қутулишга йўл йўқми,
Унга ҳеч ким шафқат кўзин солмасми?
Ғарблиларда инсоф, виждон ҳеч йўқми,
Бирор қувват бу зулмин олмасми?..

Шоир бу сатрлардаги «Шарқ эли» сўзлари остида фақатгина ўзбек халқини кўзда тутмаган. Уша йилларда ўзбек халқи билан бирга Россия тасарруфидаги бошқа туркий халқлар ҳам, Англия исканжасида яшаган ҳиндлар ҳам «бир ҳовуч ҳам келмайдиган» халқ учун асирлар каби ишламоқда эдилар. Шунинг учун у шу халқларнинг бир ёқадан бош чиқаришини астойдил орзу қилди.

1920 йилнинг 1—5 сентябрида Бокуда Шарқ халқлари қурултойи бўлиб ўтди. Чўлпон ва унинг маслакдош дўстлари бу қурултойдан кўп нарсани кутган эдилар. Лекин Сталин раҳбари бўлган Миллий ишлар халқ комиссариати ва Мусулмон коммунистларнинг марказий бюроси бу қурултой ишини ўз назорати остига олиб, Шарқ халқлари вакилларининг большевиклар зулми ва тузумига қарши бирлашишига имкон бермади. Чўлпон қурултой ишида таржимон сифатида иштирок этди.

Қурултойнинг Шарқ халқлари вакиллари учун фазилатли жиҳати Анвар пошанинг иштироки билан боғлиқ. Туркистонда айниқса машҳур бўлган бу зотга гарчанд қурултойда сўз берилмаган бўлса ҳам, миллий делегациялар даставвал у билан учрашишга интилдилар. Шундай учрашувлардан бири Ҳазар денгизи бўйларида жойлашган уйда бўлиб ўтди.

«Қурултойнинг бирида, — деб ёзган эди Мунаввар қори, — биз Анвар пошанинг доғистонликлар билан араб тилида суҳбатлашиш учун шу уйга келишидан дарак топдик. Биз ҳам етиб бордик... Орадан бир мунча вақт

ўтгач, чиндан ҳам, Анвар поша пайдо бўлди ва биз билан ўн беш дақиқа суҳбатлашди».

Мунаввар қори бу сўзларни 1929 йилда ҳибсга олиниганидан кейин тергов учун ёзиб берган. Шунинг учун ҳам у Анвар поша билан қанча ва нима ҳақда сўзлашгани хусусида рост гапни айтмаган. Аммо шу нарса маълумки, Анвар поша қурултой кунларида Туркистон, Бухоро, Хива, Афғонистон ва Эрон вакиллари билан махфий учрашувлар ўтказган.

Чўлпон ана шундай учрашувларда қатнашиб, Анвар поша билан танишди. 1903 йилдаёқ Истамбулдаги Бош штаб академиясини тугатган, орадан ўн йил ўтгач, турк армиясига қўмондонлик қилиб, Болгариядан Андрианополь ва бошқа шаҳарларни қайтариб олган Анвар поша Чўлпонда хайрихоҳлик туйғуларини уйғотди. Унинг туркий халқларни яқинлаштириш ғояси ўзбек шоирига бегона эмас эди. Шарқ халқлари қурултойига катта умидлар билан борган, қурултой бошлангунга қадар Ҳазар денгизи бўйларида юриб, гўзал юлдузлар билан суҳбатлашган ва уларга «Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла Отадарнинг тарихдаги хатосин, Шул хатодан осуфланиб, ёвларнинг Эл кўксиде сурган ишрат, сафосин. Сўзла, англаб ўтгандаги турмушнинг Бутун қонлик, шонлик, жонлик, ерларин. Кўз олдимда жилваланар юрт учун Жонлар бериб, қонлар тўккан эрларинг...» деб ёзган Чўлпон қурултойдан эмас. Анвар пошадан кўпроқ умид кутди. Ва ана шу умиднинг рамзи сифатида Бокуда Мешади Мамед Фарзалиев ижросидаги «Энвербей» қўшиғи ёзилган лаппакни сотиб олди.

1937 йил 10 августда бўлиб ўтган тергов қайднома-сида бундай маълумот билан танишамиз:

«1920 йили Бокуда Шарқ халқлари қурултойи ўтказилди, унда Салимхон Тиллахонов, Наби Рисқулов, Ғози Юнусов, Мунаввар қори, Обид Чатоқ, Жўрабоев, мен ва бошқа пантуркист арбоблар қатнашдилар. Делегацияга Рисқуловнинг ўзи раҳбарлик қилди. Қурултой пайтида Рисқуловнинг яқин сафдошлари — Файзулла Хўжаев ва Норбўтабеков Совет ҳокимияти ва Коммунистик партия сиёсатига қарши қаратилган саҳнаортишини олиб бордилар. Улар «Қизил генералларингизни олиб кетинг!» — деган шиор билан чиқдилар. Аммо қурултойда уларнинг сўзлари ўтмагач, Туркистон делегациясининг «доҳийлари» Рисқулов раҳбарлигида тўпланиб, Совет ҳокимиятига қарши курашни авж олдириш-

га киришдилар, босмачилик кучларини ташкил этиб, бу ҳаракатга очиқдан-очиқ панктуристик шиорларни бердилар. Жонзоқовнинг босмачилар орасига ўтиб кетиши панктуристлар ташкилотининг қурултойдан кейин қабул қилган қарорини амалга оширишда амалий қадам бўлди».

Шубҳасиз, НКВД томонидан тайёрланган ва қийноқ остида қўл қўйдириб олинган сўроқномаларга танқидий қараш, уларда келтирилган фактларни бошқа ҳужжатлар билан қиёслаш ва шу тарзда ҳақиқат зарраларини топиш лозим. Юқорида келтирилган парчанинг ҳам НКВД ходимлари томонидан «ижод қилинганлиги» сезилиб туради. Аммо шу билан бирга, назаримизда, унда ҳақиқат учқунлари ҳам йўқ эмас. Чиндан ҳам, қурултойнинг коммунистик руҳда кечганлигини кўрган Туркистон делегациясининг илғор қисмида, шу жумладан, Чўлпонда большевиклар зулмидан қутулиш ва мустақилликка эришишнинг бошқа йўллари қидириш истаги пайдо бўлган. Улар мухторият тугатилгандан кейин вужудга келган ва секин-аста куч ола бошлаган «босмачилик ҳаракати»да ана шу йўллардан бирини кўрганлар.

Чамаси, ўша кезларда Англия меҳнаткашлари ўртасида галаёнлар кўтарилиб, давлат сиёсий машинаси тебраниб қолган. Жаҳон харитасида юз бераётган воқеаларни синчков назар билан кузатган Чўлпон эса «Улуғ Британиянинг бу кунги ҳокимиятига» деган шеър ёзиб, уни бундай сўзлар билан тугатган:

Мазлумлар, эзилган, хор бўлганларнинг
Ғазаб оловлари бир кун туташар!
«Интиқом! Интиқом!» деган наъралар
Тўлқиндай қутуриб, Темзадан ошар.

Ушанда Темзанинг суалари қадар
Қутуриб ошишлик бизда ҳам бўлар.

Бу сатрлар билан сўроқ қайдномасидаги Совет ҳокимиятига қарши кураш ҳақидаги сўзлар ўртасида муайян яқинлик бордек туюлади.

ЧУЛПОН ВА БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ

Бухоро Халқ Жумҳурияти барпо этилгач, жумҳуриятнинг ваколатли раҳбарларидан бири — Фитратнинг таклифи билан Чўлпон «Бухоро ахбори» газетасига му-

ҳаррирлик қилиш учун Туркистоннинг бу кўҳна шаҳарига боради. Бу вақтда Бухоро амирини ағдаришда жадидларга ёрдам берган Фрунзе қўшинлари ва умуман Совет ҳокимиятининг ғаразли нияти ошкор бўлган эди. Шунинг учун ҳам жумҳурият раҳбарлари ўртасида большевикларга қарши кайфият ва улар таъсиридан халос бўлиш истаги шаклланмоқда эди. Лекин, большевиклар жумҳурият раиси Файзулла Хўжаев билан Марказий Қўмита раиси Мирза Абдулқодир ўртасига пона қўйишга улгурган ва бу пона раҳбариятни икки гуруҳга ажратаётган эди.

«Барча Бухоро жадидлари, — деб ёзади шу кезларда Бухорога келган З. Валидий. — амирни ағдариш учун олиб борган курашларида ғаламислар билан бирлашдилар. Аммо улар ғаламислар босқинчилик ҳокимиятининг чексиз-чегарасиз бўлишига қарши эдилар. Уларнинг шу масаладаги бирдамлиги ҳар қандай мақтовга сазовор эди.

Улар оқшомлари мени уйларига меҳмонга таклиф қилиб турардилар. Бироқ улар ўзаро ҳар доим ҳам аҳил бўлмаганлари учун, тагин бирортаси ғанимларга гуллаб қўймасин, деб ташвишланар эдим...

Бизнинг асосий вазифамиз ағдариб ташланган амирга қарши курашни давом эттириш ниқобида Бухоро миллий армиясини ташкил этиш ва Хива, Туркمانистон, Қозоғистон вакиллари чақириб, «Туркистон миллий иттиҳоди» ташкилотини тузиш эди. Биз шунга тайёрланар эканмиз, июнь ойининг бошларидаёқ Бошқирдистондан Қозоғистоннинг барча бурчагига, Ғулжадаги японларга, Фарғона водийсидаги босмачиларнинг таълиқли раҳбарларига одамлар юбордик».

З. Валидий берган маълумотга қараганда, Бухоро жадидларининг таклифи асосида кўпгина зиёлилар билан бирга Фарғона босмачиларининг бошлиғи Шермуҳаммадбек номидан Элдорхон Мути билан Хорис Игликов, Раҳмонқул қўрбоши номидан Мустафо Шаҳкули ва бошқалар ҳам келганлар.

«Биз қозоқларнинг «Алаш-Урда қўмитаси аъзолари ва туркман зиёлиларини ҳам Бухорога таклиф этдик, — деб давом этади. З. Валидий. — Уларни Бухоронинг шимол томонида жойлашган Харгуш қишлоғидаги бир хўжаликда кутиб олдик... Бошқирдистондан келган... офицерларимиз Бухородаги ҳарбий идораларда юқори лавозимларга жойлашиб олишди. Қарши, Шаҳрисабз, Ғузур, Қарманада жойлашган ҳарбий қисмлар (яъни

марказий ҳарбий қисмлар) шу офицерларнинг назорати ва таъсири остида бўлди... Бизнинг мақсадимиз қуйидагича эди: агар руслар бизга миллий қўшинларни қонуний равишда тузишга имкон беришмаса ёхуд биз туза бошлаган қўшинларни тарқатиб юборишса, босмачиларга қўшилиб, умумий курашни бошлаймиз...»

З. Валидий Чўлпоннинг бу яширин ҳаракатдаги иштироки тўғрисида бирор сўз айтмаган. Айтмагангина эмас, ҳатто ундан қочиб-яшириниб ҳам юрган. Унинг назарида, айбқочилар билан тўлган шаҳарда шоирона кайфият соҳиби бўлган Чўлпоннинг бу ҳақда гуллаб қўйиши мумкин эди. Аммо шунга қарамай, шу кезларда Харғушда истиқомат қилган Чўлпоннинг чор атрофда рўй бераётган воқеалардан, Мухтор Авезов сингари ёзувчиларнинг келаётганидан хабарсиз бўлганига ишониш қийин. Қолаверса, унинг сиёсий вазиятдаги ўзгаришларни, халқ жумҳуриятининг советлашиб бораётганини сезмаслиги мумкин эмас.

Ахир у ҳали Бухорога бормай турибоқ, 1921 йилнинг мартада, «Чақиргувчи, ўқиргувчи бир товуш Ботирларнинг жон сўраган товшидир. Йиқитгувчи, ағдаргувчи қўзғолиш Яқиндаги зўр курашнинг бошидир», деб ўзининг босмачилик ҳаракатига хайрихоҳлигини ошкора айтган эди. Орадан бир неча ой ўтгандан кейин, Фарғона водийсида рўй берган даҳшатларни ўз кўзи билан кўрганидан сўнг эса «Бузилган ўлкага» шеърини ёзган ва бундай ҳайқирган эди:

От минганда қушлар каби учгувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни қучгувчи,
От чопганда учар қушни тутгувчи,
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси — сор бургутлар қаерда?..

Чўлпон бундай оловли сатрлари билан азамат йигитларни Совет ҳокимиятига қарши кураш майдонига чақирган, уларни босмачилар сафига келиб қўшилишга ундаган эди.

Хуллас, Чўлпоннинг ҳам, З. Валидийнинг ҳам ташвишлари бежиз оловланмади. Большевиклар турли-туман баҳоналар билан Бухоро Халқ Жумҳуриятининг аксар раҳбарларига айб қўйиб, уларни бадном эта бошладилар. Фитрат ҳибсга олишларидан қочиб, Тошкентга келди. У билан бир пайтда Чўлпон ҳам Бухорои шариф тупроғини тарк этди.

Чўлпон Тошкентни тарк этиб, Бухорога борганида, тошкентлик дўст-ёрлар уни курашдан қочинида айблаган эдилар. У бундай кайфиятдаги ўртоқларига жавобан «Мен қочмадим» деган шеърини ёзиб, унда, жумладан, бундай деган эди:

Мен қочмадим! Нега мени «қочди», деб,
Йўқга мунча шовқин-сурб қилдингиз?
Қучоғини «ўзлиги»га очди, деб
Оқ исмимга қора занжир илдингиз?

Мен «ўзлик»дан кўпдан бери ўзилиб,
«Кўплик» ичра ботиб кетган танаман.
У «кўплик»нинг қайғусидан чўзилиб,
Қулоч отиб, сузиб юрган яна ман.

Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир қанотни тақиб олиб қўзғалдим.
Шу йўлимда япроқлари сўлмаган
«Ёш оғоч»нинг соясида тўхталдим.

Чўлпон бу шеъри билан аввалги эътиқодидан қайтмаганини айтиб, «ёш оғоч» — Файзулла Хўжаевнинг соясида миллий истиқлол ва миллий тараққиёт учун кураш олиб боришини маълум қилган эди. Лекин бу «ёш оғоч»нинг япроқлари, кўп ўтмай, тўкила бошлади. Унинг ўзи ҳам ана шу япроқлардан бири ўлароқ тўкилиб, Тошкентга қайтди.

У Тошкентга қайтар экан, поезд Ўрта Осиё темир йўлининг Жумабозор бекатида тўхтаганида, «Юпанмоқ истаги» деб номланган шеърини ёзади. 1922 йилнинг 9 июнида қоғоз бетига тўкилган қўйидаги сўзлар Чўлпоннинг кўнглидаги умид-ниҳоли сўнмаганидан дарак беради.

Мана, ўша сатрлар:

Денгизлар қайнаса, тошса сувлари,
Кесилса йўлчининг истак йўллари,
Денгизга айланса ўнг ва сўллари,
Балки юпатғуси ҳўлланган кўзлар?..

Ўйланган ўйларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар: бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғиллар:..

Чўлпоннинг фикр-ёдида қандай қутлуғ ниятлар бўл-масин, бошида қандай олижаноб ўйлар чарх урмасин, улардан шоир кўнглининг ёришмаслиги тайин эди. Унинг кўнглини юпатадиган бирдан-бир нарса Туркистон ўғ-лонларининг гугурт чақиб, тунни ёритишлари эди, ал-батта.

20-йилларнинг бошларида Туркистон устига чўккан зулматни ҳайдаш учун гугурт чақиб, шам ёндирган ки-шилардан бири, шубҳасиз, Анвар пошадир. Боқудан Бухорога бутунлай бошқа мақсадда келган Анвар поша шароит тақозоси билан Туркистон халқларини больше-виклар зулмидан озод қилиш ишига киришган. У ўз зиммасига ана шундай хайрли вазифани олгач, собиқ амир Саид Олимхон унга ноиб унвонини берган, Аф-ғонистон ҳукумати эса унга ҳарбий ёрдам кўрсатган. Бойсун ва Шеробод туманларининг аҳолиси ҳам унинг тарафига ўтган. Ўз қўлида Советларга қарши кураша олувчи катта кучнинг тўпланганини кўрган поша 1922 йилнинг 19 майида Совет ҳукуматига ультиматум йўл-лаб, ундан ўз қўшинларини Ўрта Осиёдан олиб чиқиб кетиш ва унинг мустақил ислом давлатини тузиш ҳу-қуқини тани олишни талаб этган.

Аmmo кўп ўтмай, омад Анвар пошадан юз ўгира бош-лади. Афғонистоннинг ташқи сиёсатида рўй берган ўз-гаришлар тақозоси билан Муҳаммад Валихон унга ёр-дам кўрсатмай қўйди, ҳатто унинг қўшинидаги афгон жангчиларини ҳам қайтариб олди. Сон жиҳатидан Анвар поша қўшинидан бир неча барабар катта бўлган ва яхши қуролланган қизиллар ўша йил август ойининг бош-ларида исёнчиларни тор-мор қилди. 4 август куни Бал-жуван яқинида бўлган қақшатғич жангда Анвар поша беш жойидан ўқ еб, қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Унинг ўлими курашаётган Ўрта Осиёни ларзага келтирди. Бу қўрқмас саркардага катта умидлар боғлаган Чўлпон, айниқса, қайғурди. У ана шу мусибатли воқеа муноса-бати билан яратган «Балжуван» шеърисида ўз қайғу-аламини бундай оловли сатрларда ифодалади:

Фарёдим дунёнинг борлиғин бузсин!
Умиднинг энг сўнгги ипларин узсин!

Ғазабдан титраган ёш бир йигитнинг
Тоғдек сийпасига ўқлар ўрнашмиш.
Тоғларда эрк учун юрган кийикнинг
Қора кўзларига мотамлар кирмиш. . .

Шаҳидлар юзига томғувчи нурлар,
Қонлар йиғлатди-ку бизни бу хабар...

Анвар поша Чўлпон наздида Ўрта Осиё халқларини мустамлака кишанларидан озод этиш учун туғилгандек эди. Шунинг учун ҳам унинг фарёди дунёни бузди:

ЧЎЛПОН ВА «ДАРХОН»

Маълумки, 1923 йили Ўзбекистон ҳукумати босмачилик ҳаракатини тугатиш мақсадида «Дархон» газетасини ташкил этган. «Туркистон» газетасининг муҳаррири Абдулҳай Тожиев, Чўлпон ва Босит Қориев (Олтой) Андижонга бориб, «Дархон» газетасини чиқарганлар. Мутахассисларнинг уқдиришларига кўра, Анвар пошанинг ўлиmidан кейин босмачилик ҳаракати бир қадар сусайган ва пароканда ҳолга келган бўлиб, унинг давом эттирилиши тинч аҳолини ҳам, «босмачилар»нинг ўзларини ҳам ҳалокатга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун, уларнинг айтишларича, Чўлпон бу нозик ишга аралашидан воз кечмаган. Лекин шунга қарамай, у қаердадир ўз виждонига қарши ўлароқ иш тутган ҳисоблаб, қаттиқ изтироб чеккан.

Муҳит гирдобида бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб борамен.
Ҳар амал, ҳар ишни «ҳақ», деб борамен,
Вазминим қолмади бир узун қилча.

деб нола қилган у «Сомон парча» шеърнда. Ҳатто шу шеърни бундай бадбин хулоса билан тугатган:

Кирмаймен кўчанинг боши беркига,
Чунки таслим бўлдим муҳит эрқига...

Бундай сатрларни ўқиган китобхоннинг Чўлпон дунёқараши ва фаолиятида кескин ўзгариш юз берганига ишонishi мумкин, албатта.

Лекин сўроқ қайдномаларини ўқир эканмиз, баъзи бир фактлар бизни ўйлантирмай қўймайди. Чунончи, юқорида номлари саналган ҳамроҳлари билан бирга Андижонга боришдан аввал Қўқонда Обиджон Маҳмудовнинг уйида меҳмон бўлганларини эслаб, бундай деган:

«Фарғонада бўлган пайтимизда Обид чатоқ Маҳмудовнинг уйида Абдулҳай Тожиев, мен ва Босит Қориев

кейгаш ўтказдик. Шунда Обид чатоқ НЭП жорий этилгани учун босмачиларга қарши ҳеч қандай тадбир-чорани қўллаш керак эмас, зеро, босмачилик ҳаракати ўз ўзидан тугайди. Босмачилик—Совет ҳокимиятининг зулмга асосланган сиёсати натижаси. Модомики, НЭП бу зулмга чек қўяр экан, омма босмачиликдан юз ўгиради. Абдулҳай Тожиев ҳам Обид чатоқнинг далилларига қўшилди...»

Бу сўзларни ўқир экансан, НКВД ходими томонидан бичиб-тўқилганига ишонгинг келмайди, киши!

Яна шу қайдномада қуйидаги маълумотга ҳам дуч келамиз. Чўлпон терговчининг саволларига жавоб бериб, бундай деган:

«1922—1923 йилларда панктуристлар ташкилоти қуролланган босмачи-исёнчи кадрларни сақлаб қолиш мақсадида босмачилик ҳаракатини секин-аста тугатмоқчи бўлди. Кунларнинг бирида Рисқулов мени ўз ҳузурига чақириб, Мунаввар қори ва Заҳириддин аъламнинг олдига боришим ва улардан Фарғона водийсидаги босмачиларга мурожаатномани олиб, унга келтириб беришимни сўради. Мен Мунаввар қори билан Заҳириддин аъламнинг уйларига бир неча маротаба бордим; лекин мурожаатнома тайёр эмас эди, ниҳоят, уч-тўрт кундан кейин мен Рисқуловнинг кўрсатмаси билан тузилган мурожаатномани Заҳириддин аъламдан олиб, Рисқуловга келтириб бердим. Бу мурожаатноманинг мазмуни босмачиликни тинч йўл билан тугатиш ва босмачи-исёнчи кучларни келажак учун сақлаб қолишга қаратилган эди».

Сўнгги жумланинг НКВД ходимлари томонидан қўшилганлиги аён бўлса-да, бу парчада ҳам ҳақиқат уруфлари бордек туюлади. Ҳаттоки, назаримизда, миллатпарвар кишиларнинг босмачи кучларни келажак учун сақлаб қолиш мақсадида бу ҳаракатни вақтинча тўхтатишга мажбур бўлганлари ҳам сезилиб туради.

Хуллас, Чўлпоннинг «Дархон» газетасидаги фаолияти унинг чекиниши, «сомон парча»га айланиши эмас, балки вазиятга тўғри баҳо беришининг натижаси эди. Чўлпон ва унинг маслакдош дўстлари қулай фурсат келиши билан Совет ҳокимиятига қарши янги куч билан курашишга умидвор эдилар.

ТИЛАК ЙҮЛИДА

1921 йилнинг наврӯз кунини эди. Чўлпон Тошкентда яқин дўст-ёрлари билан қутлуг байрамни қарши олиб, гурунгу қуради. Бугун бу гурунгунинг иштирокчилари орасида кимлар бўлганини билмаймиз. Лекин шу нарса аниқки, суҳбат мавзуи миллий истиқлол учун кураш масаласига бориб тақалганида, кимдир бу курашнинг бирор натижа билан тугашига шубҳа билдириб, Советлар билан ҳамкорлик қилишни таклиф этганди. Чамаси, гурунгда ҳозир бўлган кишиларнинг аксари бу фикрга қўшилишган. Фақат бир кишигагина бу фикр ёқмаган. Бу киши Чўлпон эди. У шу кунини дўст-ёрлари билан хайрлашиб кетгач, «Тилак йўлида» деган шеърини ёзади. «Чарчаганларга» деган бағишлови бўлган бу шеър қуйидаги сатрлардан иборат:

Кетган йўлим тўғри йўлдир, кетамен,
Қандай тўсиқ- моне бўлса, ўтамен,
Мен кетамен, тилак, дея кетамен,
Ҳеч тилаксиз қуруқ танин нетамен?

Тилак йироқ, ёғдуси-да кўринмас,
Ой кетармен, йил кетармен, етилмас,
Туйғум унинг изларига урилмас,
Бу йўлларда балки шафқат этилмас.

Яна «тилак» «тилак» дея кетармен,
Бир жон экан, майли, қурбон этармен!..

Чўлпон шу шеърда ифодаланган ваъдасига содиқ қолди. У ўз тилағи ортидан кетиб, ширин жонини истиқбол ва истиқлол йўлида қурбон қилди.

ТОНГ ЮЛДУЗИ

«Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз, Галаба кунда бўлурмиз биз ҳам...»

Ўзбек диёри узра Мустақиллик шабадаси эса бошлагандан бери, назаримда, ана шу сатрларни Чўлпон ҳам айтаётгандек бўлмоқда.

Чўлпоннинг ҳибсга олинганига ва отиб ташланганига олтмиш йилдан ошди. Агар ана шу олтмиш йилдан Мустақиллик даврида кечган тўққиз йилни чегириб ташласак, қолган даврлар мобайнида бизга Чўлпонни «халқ душмани» деб тушунтириб келишди; унинг асарларини ўқиганларни ҳам «халқ душмани»нинг мухлиси сифатида ҳибсга олишди; асарларини ҳам, номини ҳам халқ хотирасидан бир умрга ўчиришга ҳаракат қилишди. Аммо бугун уни маҳв этган тузумнинг ўзи нураб, Чўлпон самандар сингари қайта тирилиб, халқни бағридан бир умрга ўрин эгаллаб турибди.

ҲИБС

1937 йилнинг 12 июлида Ички ишлар халқ комиссариати (НКВД) ходимларига бир қанча ўзбек зиёлиларини қамоққа олиш тўғрисидаги ҳужжатларни тайёрлаш вазифаси топширилди. Бошқа маслақдош биродарлари қатори, Чўлпон ҳам аллақачон Совет ҳукуматининг қора рўйхатига тушган эди. Унинг бахтига, устози Фитрат Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаевга яқин бўлгани учун бу ҳар иккала зот 1929—1930 йиллардаги қатағоннинг биринчи тўлқинидан омон қолишган эди. Ўшанда Файзулла Хўжаев Чўлпонга Москвага бориб, ўша ерда қатағоннинг аёзли кунлари ўтгунга қадар яшашни маслаҳат берган ва Чўлпон, шу маслаҳатга кўра, Совет давлати пойтахтида 1934 йилнинг кузига қадар яшаган эди. У Москвадан «Кеча ва кундуз» романининг биринчи китобини тугатиб қайтиб келганида, сиёсий вазият бир оз юмшаган эди.

Аммо 1937 йил совуқ шамоллар билан бошланди.

Бу шамоллар Файзулла Хўжаевни ҳам, Акмал Икромовни ҳам олиб кетди. Улар билан изма-из, апрель ойида, Фитрат «халқ душмани» сифатида қамоққа олинди. Шундан кейин Чўлпоннинг ҳам Совет ҳокимияти дастидан қутулолмаслиги маълум бўлди. У она юрти Андижонга бориб, қариндош-уруғлари қўлидаги қўлзма ва босма асарларини йиғиб олиб келди-да, куйдириб ташлади. Чўлпон мабодо бу асарлари сингиллари уйдан топилиб қолгудек бўлса, уларнинг ҳам балога қолиши мумкинлигини биларди. Шунинг учун асарларини битта ҳам қолдирмай ёқиб, кул қилди.

Хуллас, ўша йилнинг 13 июлида комиссариатнинг Маврин бошлиқ ходимлари Чўлпонни ҳибсга олиш ва унинг уйда тинтув ўтказиш учун келганларида, у руҳан ҳар қандай оғир ва даҳшатли жазога тайёр эди. Лекин... Маврин «қора қўнғиз»да Дзержинский кўчасидаги 49-уйнинг олдига келиб, 2-хонадон эшигини қоққанида, унинг юраги тўхтаб қолгандек бўлди. Эшик яна даҳшатли равишда қоқилди. Екатерина Ивановна, Чўлпоннинг хотини, эшикни очиш учун борди. Лекин унинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам назарида НКВД ходимлари эшик очилмасданоқ уйга бостириб киргандек бўлдилар.

Маврин тегишли қонун ва қоидаларни яхши билгани учун уй бошқарувчиси Кононенкони етаклаб келган экан, ҳибсга олиш ҳақидаги қарорни Чўлпонга кўрсатар-кўрсатмас, тинтувга киришди. Шоирни бадном этувчи ё унинг мавжуд тузумга нисбатан ғаразли фаолиятини тасдиқловчи бирорта ҳужжатни топмади.

Чўлпон ҳибсга олиниши арафасида хизмат жойи — Ҳамза театридан ҳайдалган эди. Шунинг учун у касби ва қаерда ишлашига доир саволларга «ёзувчи», «матбуот ходимлари иттифоқининг аъзоси», деб жавоб берди. Шунингдек, у қанд ва асаб касалликларига чалинганини ҳам яширмади. Бу дунёга ғам-ғусса ва қайғу-ҳасрат кўриш учун туғилган шоир гарчанд 1937 йилда қамалган бўлса-да, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, таъқиб ва тазйиқ остида эзилган ва онадан туғилганига юз бор пушаймон бўлиб яшаган. Шу сабабдан у қанд ва асаб касалликларига гирифтор бўлган.

Анкета тўлдирганларидан кейин маҳбусни яна камерага юборишди. Эртасига, 15 июль куни, НКВД ходими фуқаро Борисенко ҳузурида яна маҳбусни тинтувдан ўтказиб, унинг ингичка камера, 339612 рақами муҳрланган, оқ маъдандан ишланган соати, «Олимпиада»

нишони ва 45 сўм пулини олиб қўйди. Даҳшатли ертўладан чиқиши мумкин бўлмаган маҳбус учун энди бу нарсалар ортиқча зийнат эди.

Эҳтимол, ушбу сатрларни ўқиган киши «Олимпиада» нишонининг Чўлпон кўкрагида бўлганининг сабабларини тушунмас. Гап шундаки, 1930 йили Москвада СССР халқлари театрларининг олимпиадаси бўлиб ўтган ва Чўлпон ушбу санъат маъракасида Ҳамза театрининг адабий эмакдоши, асосчиларидан бири сифатида иштирок этган эди. Ушбу нишон ўша тарихий воқеадан, атоқли санъат арбоблари билан учрашувдан, ўзбек театр санъатининг собиқ иттифоқ миқёсида этироф этилишидан бир хотира бўлиб, Чўлпон уни юксак мукофотдек асраб юрар эди.

Маҳбусни шу тарзда шипшийдан қилганларидан кейин уни бир ҳафта давомида сўроққа чақиришмади. Аммо унинг иродасини синдириш, ундаги инсоний ғурурни поймол этиш ва «гаҳ» деганларида қўлларига осонгина қўниши учун барча чораларни кўришди.

ТЕРГОВ

Ниҳоят, қамоққа олинганининг саккизинчи куни НКВДнинг ўша кезлардаги жаллодларидан бири руҳи синган, ертўладан омон чиқишига заррача ҳам умиди қолмаган маҳбусни сўроққа чақиртирди.

Москвадаги Союзлар уйининг Колонна залида Троцкий ва Бухаринлар, Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовлар устидан бўлиб ўтган шармандали суд жараёнини кузатиб, Совет ҳукуматининг қонли моҳиятини янада теран тушунган Чўлпон ўзининг бу дунёдан, Советлар чангалидан ўлиб қутулиши мумкинлигини терговчи билан дастлабки учрашувдаёқ сездди. Шунинг учун ҳам жаллод қилган сўроқ қайдномасига тихирлик қилмай, қайсарлик қилмай қўл қўйди.

Гарчанд биз, XX аср ўзбек адабиёти тарихчилари, Чўлпоннинг адабиётимиз тарихидаги ўрнини тиклаш ва асарларини халққа қайтариш мақсадида унинг Совет ҳокимиятига, Октябрь инқилоби «ғоя»ларига қарши бўлмаганини айтиб келган бўлсак ҳам, у, аслида, кўриб ўтганимиздек, юрагида Октябрь тўнтаришини Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонни мустамлака кишанлари билан чирмаб ташловчи даҳшатли тарихий воқеа эканини билган. Шунинг учун ҳам дастлаб Туркистон мухториятига, сўнг, совет даври атамаси билан айтсак,

босмачилик ҳаракатига катта умид боғлаган. Аммо Чўлпоннинг бу ҳар иккала умиди чиппакка чиқиб, Ўзбекистоннинг мустақил бўлишини орзу қилган кишилар бирма-бир териб олинганини кўргач, Советлар билан муросаи мадора қилишга мажбур бўлган. Ана шундай кезларда у ўзининг орзу-армонларини яшириб, Совет ҳокимиятига хайрихоҳ киши эканини ҳатто писанда ҳам қилган.

У 1932 йили Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан Москвага бориб, СССР Халқ Комиссарлари Кенгаши девони ва СССР халқлари марказий нашриётида таржимон бўлиб хизмат қилаётганида, Тошкентда бадридиновчилар устидан суд бошланади. Ана шу судда фош этувчи нутқ билан сўзга чиққан Алимов исмли гувоҳ Чўлпоннинг ҳам номини ғайри ниятда тилга олади. Шубҳасиз, бу қатағон қиличидан қочган шоирни Москвадан олдириб келиб, ҳибсга олиш мақсадида махфий хизмат ходимлари томонидан ташкил этилган иш эди. Буни тушунган Чўлпон, эҳтимол Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати биландир, ВКП(б) Марказий Кўмитаси котиби Бауман номига ариза ёзиб, унда, жумладан, қуйидаги сўзларни айтади:

«Гувоҳ ўр. Алимовнинг Бадридинов ва бошқалар устидан бўлаётган суд жараёнида берган кўрсатмасида яна, одатга кўра, менинг номим тилга олинди. («Ўзбекистанская правда» газетасининг 1932 йил 12/V да чиққан 108-сонига қаранг.) Гарчанд мени Совет ҳокимиятига қарши, демак, инқилобга қарши, ақл бовар қилмайдиган «найранглар»да айблаш янгилик бўлмаса-да, ҳар қалай, қуйидаги аризани, сизнинг эътиборингизга ҳавола этишни лозим, деб топдим:

Алимовнинг сўзларига қараганда, Аҳмадхонов райком котиби бўлиб турган вақтда унинг ҳузурида «аксилинқилобчилик гуллари» тўпланиб, кенгаш ўтказишган ва бу кенгашда, жумладан, камина ҳам бўлган эмишман...»

Кўрамизки, Чўлпон 1932 йили ўзини чоҳга олиб бориши мумкин бўлган ҳолларга чап беришга уринган. Бироқ юқорида келтирилган «сўроқнома»да эса у терговчининг оғзидан бирор сўз чиқмай турибоқ ўзининг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида йўқ гапларни айтишга мажбур бўлган. Бу, шак-шубҳасиз, терговчиларнинг жисмоний тазйиқлари, калтак ва қийноқлари остида, шунингдек, иложсизлик орқасида, нафратангиз ҳаётдан тезроқ қутулиш ниятида қилинган ҳаракатдир.

Хуллас, Чўлпон шу куннѳк ўзининг қатл этилиши учун НКВДга зарур бўлган барча маълумотларни бериб, терговчининг маккорона тахрири ва талқинидаги қайднома остига имзо чекди.

Орадан ўн етти кун ўтгач, энди ипак арқондек осон эшилиувчи Чўлпонни терговчининг садоқатли шогирдларидан бири сўроққа чақиради. У устозининг ишончини оқлаш мақсадида маҳбуслар қонини ичиб, улардан тегишли далил ва ашёларни олишга эришади.

Терговчи Чўлпоннинг «аксилнқилобий фаолияти» тўғрисида етарли маълумот олганига қарамай, Тригулов гўе терговни қайтадан бошлаётган кишидек сўроқни зуғумдан бошлади. Унинг бу сўроқ пайтида топган янгиллиги Чўлпонга нафақат аксилнқилобий, балки пантуркизм руҳидаги айбни ҳам қўйиш, яъни унинг халқаро миқёсдаги жиноятларини фош этиш эди. Чўлпон ҳам, сўроқномадан кўринишича, гўе аввалги тергов пайтида ўз «қилмишлари»дан тонган-у, энди рад этиш мумкин бўлмаган далиллар олдида жиний ишларини эътироф этишга мажбур бўлган кишидек «гуллайдн».

Чўлпон гарчанд НКВД ертўласидаги азобларга дош беролмай, ўлиб қутулишни афзал билган бўлса ҳам, унинг иккинчи сўроқ пайтидагидек, ўзини, шунингдек, маслакдош дўст ва биродарларини фош этиши асло мумкин эмас. Биринчи сўроқ пайтида бўлгани каби, терговчи бу сафар ҳам Чўлпондан олган маълумотларга мутлақо ўзгача «ранг» бериб, уни инсон зоти чидаши мумкин бўлмаган қийноқлар орқасида бу ва бошқа сўроқномаларга имзо қўйдириб олишга эришган.

Яна шуниси ҳам борки, иккинчи сўроқ пайтида олинган маълумотларни Чўлпоннинг бир кунда — фақат 10 август куни бериши гоят маҳол. Ҳар қандай маҳбусдан ҳам бундай кўп маълумотни олиш ва керакли шаклга тушириш учун бир неча кун лозим бўлади. Чамаси, НКВД ходимлари Чўлпон ҳибсга олингунга қадар ва ундан кейин ҳам у ҳақдаги салбий ранг пуркалган маълумотларни олиб, муттасил равишда шу маълумотлар асосида сўроқ «кема»сини гоҳ у, гоҳ бу соҳилга буриб турганлар.

Шундай қилиб, тергов терговчиларнинг қўли бошқа маҳбуслардан бўшаган пайтларда давом этиб турди. 25 сентябрда, яъни қирқ олти кун ўтгандан кейин учинчи ва, ниҳоят, 1938 йилнинг 2 октябрида сўнгги, тўртинчи сўроқ ўтказилди. Аслида, Чўлпон «иш»и 1937 йилдаёқ ҳал бўлган эди. Лекин Москвадан тегишли «фармони

олий»нинг келиши чўзилиб, бошқа маҳбуслар қатори, Чўлпон ҳам бир йилдан ортиқ қамоқхонада, маҳбусларнинг ҳаддан зиёд кўплиги туфайли қўланса ҳид билан қопланган камерада ўлим соатларини кутиб ётди.

АЙБНОМА

1938 йил сентябрь ойининг сўнги кунларида 37-йил қурбонлари устидан «суд жараёни»ни бошлаш ҳақида кўрсатма келди. Шу муносабат билан терговчилардан бири Қопосов 29 сентябрь куни Чўлпонни шаҳар қамоқхонасидан чақиртириб, дастлабки тергов пайғида берган кўргазмасини яна бир бор тасдиқлатиб олди; 1 октябрь куни у Ғози Олим Юнусов, 2 октябрь куни эса Фитрат билан юзлаштирди.

Ниҳоят, 3 октябрда Чўлпонни ЎзССР Жиноят Кодексининг 64, 67 ва 58-моддалари бўйича айбловчи хулоса тайёрланиб, маҳбусга кўрсатилди. Айбномада қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Ўзбекистонда аксилшўровий миллатчилик ташкилотининг фош этилиши юзасидан олиб борилган тергов жараёнида Сулаймонов Абдулҳамид (Чўлпон) нинг зикр этилган ташкилотнинг фаол аъзоларидан бири эканлиги тасдиқланди.

Шу маълумотлар асосида 1937 йил 14 июлда Сулаймонов Абдулҳамид (Чўлпон) ҳибсга олинди.

Иш юзасидан олиб борилган текширишлардан шу нарса аниқландики, Сулаймонов Абдулҳамид (Чўлпон) ўз олдига Совет ҳокимиятини қурол билан ағдариб ташлаш ва Ўзбекистон музофотида буржуа давлатини барпо этиш вазифасини қўйган ҳамда троцкийчилар ва ўнгалар билан биргаликда ҳаракат қилган аксилинкалбий миллатчилик ташкилотининг қатнашчиси бўлган.

Тергов шу нарсани аниқладики, Сулаймонов Совет ҳокимиятига қарши аксилинкалбий кураш йўлига 1918 йилда ўтиб, «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий истиқлол» миллатчилик-аксилинкалбий ташкилотларида изчил равишда қатнашган. 1920—1922 йилларда Сулаймонов шу ташкилотларнинг кўзга кўринган аъзоси Абдулҳай Тожиёв (ҳибсга олинган) билан бирга Фарғона водийсида босмачилик ҳаракатини ташкил этишган ва унга раҳбарлик қилишган.

Ташкилотнинг мағлубиятчилик кўрсатмаларидан келиб чиққан ҳолда шаҳар ва қишлоқ аҳолисига мафку-

равий жиҳатдан таъсир ўтказиш бўйича кенг ишлар олиб борган; шундай қилиб, ташкilot томонидан режалаштирилган пайтда Совет ҳокимиятига қарши курашиш (интервенция) учун миллий кадрлар тайёрлаган...

...Ташкilotнинг топшириғига мувофиқ турли аксилшўровий-миллатчилик (руҳидаги) шеърларни ёзган (Анвар поша ўлимига бағишланган «Фарёдим Анварга», «Бузилган ўлкага», «Қилич ва қон» ва бошқалар); 1937 йилда аксилшўровий «Кеча» романини, ҳибсга олинганга қадар эса бир қанча аксилшўровий шеърларини ёзиб, уларни уйда сақлаган ва зиёлилар даврасида қўлёзма ҳолида тарқатиб юрган.

1932 йили япон разведкасининг айғоқчиси Собиров билан алоқа ўрнатиб, уни СССР Иттифоқи ХКС девонида ишлаган пайтида қўлга киритган ахборот билан таъминлаб турган.

Хорижий разведка органларининг айғоқчилари Шохид Эсон Мусаев, Фитрат ва Ғози Олим Юнусов билан доимий алоқада бўлган...

Бугун бу бошдан-оёқ туҳматдан иборат ҳужжатни ўқир эканмиз, Совет мустабид тузумининг шундай уйдирма ва бўҳтонлар асосида Чўлпон сингари халқимизнинг юзлаб ва минглаб аёл фарзандларини қириб ташлаганидан ҳайратга тушамиз, умрининг сўнгги кунларига қадар шундай қонли тарихни давом эттирган тузумга ва унинг доҳийларига лаънатлар ўқиймиз. Кўнглида шу тузумнинг қайта тирилишини тусаб юрган кимсаларнинг ҳамон мавжудлигидан ачиниш ҳиссини туйамиз.

ҚАТЛДАН КЕИИН

Шундай қилиб, 1938 йил 4 октябрда Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон «халқ душмани» сифатида ноқонуний равишда, суд қилинмай туриб, отиб ташланди. Бечора шоирнинг нафақат 45 сўм пули, соати, «Олимпиада» нишони, лаппаклари, куйдирилмай қолган қўлёзмалари, китоблари, балки хотини Екатерина Ивановна Сулаймонова ҳам Чўлпон билан изма-из қамоққа олинди. Ҳатто уй-жойи-ю мол-мулклари — барчаси «дунёдаги энг демократик давлат» томонидан тортиб олинди.

НКВД ходимлари «давлат жинойтчиси»га нисбатан қўллаган бу «ватанпарварлик» ҳаракатлари билангина чекланиб қолмадилар. Юрагида Чўлпонга нисбатан ҳур-

мати бўлган мухлислар ҳам таъқибга олинди. Унинг асарларини сақлаётган кишилар маълум бўлиб қолгудек бўлса, уларнинг шафқатсиз равишда жазоланиши кундек равшан бўлди. Шундай тадбирлар оқибатида бутун ўлка бўйлаб Чўлпон асарлари куйдирила бошланди. Кутубхоналар ва шахсий жамғармалардаги газета ва журналларнинг Чўлпон номи учраган сонларига ҳам қирон келди. Инсоният тарихида мисли кўрилмаган ёвузлик шарпаси маданият жабҳалари бўйлаб кеза бошлади.

Орадан неча йиллар ўтиб, КПССнинг Сталин шахсига сиғинишни фош этган XX съезди бўлиб ўтди. Битта-яримта тирик қолган бегуноҳ кишилар Сибирнинг абадий музликларидан қайта бошладилар. Екатерина Ивановна Киевга кўчиб кетгани ё НКВДдан ёруғлик кутмагани учунми, собиқ эрининг тақдири билан ортиқ қизиқмади. У Киевдан келиб, Чўлпоннинг қариндошуруғлари ва собиқ ёр-дўстлари билан кўришди, холос. Чўлпон тақдири билан куйиниш эса унинг сингиллари зиммасига тушди. Улар йўллаган хатларнинг бирига, ниҳоят, бундай жавоб келди:

*«Андижон шаҳар совети ижроия қўмитасига
ССР Иттифоқи МВД бўлимига
Бош ҳарбий прокурорга*

ЗАГСнинг тегишли бўлимига 1897 йилда туғилган Сулаймонов Абдулҳамид Сулаймоновичнинг 1939 йил 15 январда вафот этганини қайд этиш ва ўлганлиги ҳақидаги гувоҳномани Андижон, Уйғуробод кўча, 1-тор кўча, 3-уйда турувчи синглиси Мирхўжаева Патихонга етказиш хусусида кўрсатма беришингизни сўрайман».

ССР Иттифоқи Олий Суди Ҳарбий коллегияси раисининг ёрдамчиси М. Русаков имзоси билан келган бу ҳужжат XX съезддан кейин, 1957 йил 30 апрелда ёзилган. Совет ҳокимияти орадан ўттиз йил ўтгандан кейин ҳам Чўлпон ҳақидаги ҳақиқатни айтишни ўзига эп кўрмаган.

Лекин замон катта суръатлар билан олға кетаётган эди. Орадан кўп вақт ўтмай, зикр этилган Ҳарбий Коллегия Чўлпон ҳақида 1938 йил 5 октябрда ўзи қабул қилган ҳукми бекор қилди. Собиқ советлар мамлакатини бўйлаб қатағон қубонлари «иши»ни қайта кўриш жараёни бошланиб кетди. Жорий этилган тартибга мувофиқ, Чўлпоннинг ҳам мусодара этилган мол-мулки

ахтарила бошланди. Аммо мавжуд ҳужжатларда фақат 339612 рақамли қўл соатининг 1939 йил 13 январда давлат фойдасига ўтказилганигина маълум бўлди. Қолган нарсаларнинг изи, Чўлпоннинг номидек, тарих саҳифаларидан ўчирилган эди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида қатағон этилган ёзувчиларни оқлаш ва улар ижодий меросини ўрганиш бўйича комиссиялар тузилди. Лекин Чўлпонни фақат фуқаро сифатида оқланган, деювчиларнинг қўли баландлик қилиб, унинг маданиятимиз тарихидаги буюк ўрнини тиклаш ишлари 90-йилларга қадар чўзилиб кетди.

* * *

Қинғир иш қирқ йилда ҳам очилади. Булутлар гала-си қанчалик узоқ қуршамасин, қуёш барибир алвон нурлари билан порлаб чиқади.

Бу кун Чўлпон юлдузи ҳам қуюқ булутлар орасидан чиқиб, сахий нурлари билан ўзбек диёрини, унинг нафосатсевар кишилари қалбини ёритиб турибди.

Унинг номи халқимиз тарихига, санъат ва адабиётимиз тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилган. У ўзининг халққа, ватанга, маданиятга бахшида этилган ёрқин ҳаёти билан ана шу ҳуқуқни ҳақли равишда қўлга киритган.

МУНДАРИЖА

Истиқбол жарчиси	3
Дебоча	3
Мададкор руҳ	5
Устоз изидан	9
Адабий муҳит лавҳалари	15
Раҳматулла Султонов	16
Вадуд Маҳмуд	19
Боту	26
Абдулла Алавий	31
Усмонхон Эшонхўжаев	36
Саид афанди	41
«Мен юртимнинг пок истакли куйчиси..»	47
Давр манзаралари	48
Руҳ манзаралари	49
Табиат манзаралари	53
Тил манзаралари	56
Истиқбол учун кураш	59
Чўлпон ва Ильминский	59
Февраль инқилобидан сўнг	61
Чўлпон ва мухторият	64
Шарқ халқлари қурултойи	67
Чўлпон ва босмаччилик ҳаракати	70
Чўлпон ва «Дархон»	75
Тилак йўлида	77
Тонг юлдузи	78
Ҳибс	78
Тергов	80
Айбнома	83
Қатлдан кейин	84

илмий-оммабон нашр

НАИМ ҚАРИМОВ

ИСТИҚЛОЛНИ УЙҚОТГАН ШОИР

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир *Р. Қобулова*
Рассом *И. Сандлер*
Бадий муҳаррир *С. Авзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга берилди 29.03.00. Босишга руҳсат этилди 21.04.00. Бичими 84x108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 4,62. Шартли кр.-отт. 4,83. Нашр т. 4,5. 3000 нусха. Буюртма №52. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 7—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй, 2000.